

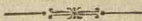
Inu. A. 8354.

245898/1
245899 (1)

ISTORIA ARMENILOR

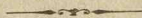
DE

V. MESTUGEAN

II.

DE LA CĂDEREA REGATULUI PĂVĂ ÎN ZILELE NOASTRE

CU ILUSTRĂȚII ÎN TEXT

55800

BUCUREȘTI

INSTITUTUL DE ARTE GRAFICE „SPERANȚA”
Strada Pătrașcu-Vodă No. 3

1926

ISTORIA ARMENILOR

PARTEA II

CAPITOLUL I.

Invaziile Tătarilor

Dinastia Bacratizilor luând sfârșit în anul 1079, Bizanții, cari ocupaseră Armenia, nu se bucurară mult timp de cucerirea lor, nefiind în stare să se împotrivescă năvălirilor barbare. Ei fură scoși din Armenia mai întâi de către Alfaslan al Persiei, cuceritorul orașului Ani, capitala Bacratizilor, și apoi, de fiul său Meiik-Şah.

Astfel, pe când principele Rupen I punea în Cilicia temelile noului regat al Armeniei Ciliciene (1080)¹⁾, Armenia Mare, țara Ardacizilor și Bacratizilor, dintre Marea Neagră și Caspică, era bântuită de nesfârșite invazii.

La sfârșitul veacului al XI-lea, Armenia, ocupată de Perși, era împărțită în mai multe satrapii stăpânite de Amirale sau Emiri cari se războiau între ei după sistemul feudal spre a-și lărgi domeniile. Cel mai important dintre aceste satrapii se întindea în părțile apusene ale lacului Van,

---

1) Regatul Armean-Cilician fu distrus de o invazie Egipteană (1373) Ultimul Rege, Leon de Lusignan, muri la Paris. în 1393.

cuprinzând peste douăsprezece orașe mari. Cele-lalte satrapii principale erau Tvin, Kars și Ani.

Totuși, prin diferitele puncte depărtate ale țării, încă dăinuiau mici principate naționale armenesti, cari, însă, fiind despărțite prin vaste ținuturi ocupate de năvălitori, n'aveau nici o legătură între ele.

Armenia se găsea în această stare anarhică, când invazia tătară aduse asupra ei noi și groaznice calamități.

Djenghizkhan și urmașii săi. — La începutul veacului al XIII-lea începuse să înflorească Imperiul Tătarilor-Mongoli, cu capitala Karakorum, pe lacul Baical. Djenghizkhan uni sub scepstrul său pe toți Tătarii cari, până atunci trăiau în grupuri răzlețe pe platoul Asiei, între Siberia și China. El făuri planul de a cuceri lumea și intră în China pe care o supuse. Apoi, trecu în Persia, și, după ce sili pe Șahul Mahmud să fugă, năvăli în India. În scurt timp toate țările cuprinse între Indul și Marea Caspică fură cotropite de hoardele șefului Tătar. Bukhara, Samarkant, Bahl și alte multe orașe mari și populate fură prădate.

Djenghiz-Khan murind, în momentul când se pregătea să treacă în Europa, unul dintre urmașii săi, Ukhata Khan, dete ordin armatei sale să intre în țările Armenilor, Georgianilor și Aghvanilor (1236). Cronicarul contemporan Ghiragos din Kantzag istorisește că Tătarii, mărunți de statură, cu capetele disproporționat de mari, imberbi, cu nasul turtit și cu ochii mici, aveau înfățișarea groaznică. Călări pe cai iuți, își croiau drum cu săbiile, urmați de femeile și copiii lor îngrămădiți în căruțe. Ei acopereau ca nourii de locuste ținuturile străbătute, necruțând nici o viață omenească. Pe copii îi zdrobeau de stâncile drumurilor, iar pe fetele tinere le răpeau. Intregul sol al Armeniei fu acoperit de cadavre. Nu scăpară cu viață decât cei cari se retrăseseră din vreme în munți. Tătarul Cearmagan, comandantul hoardelor, urmându-și drumul, cuceri orașul Ani, devastă bisericile și trecu

locuitorii prin ascușitul săbiei. Aceeași soartă o avu și orașul Kars. Cearmagan murind, urmașul său, Paciu, pustii Garinul (Erzerum) și provinciile Vasburagan și Duruperan. În fine, puhoiul tătar trecu în Mesopotamia (1242), iar masacrele încetară. Supraviețuitorii acestei calamități erau, însă, apăsați de biruri grele, fiecare locuitor fiind silit, sub pedeapsă de moarte, să procure ocupanților cantități de grâu, de vin, precum și cai, potcoave, săgeți, etc.

Imperiul Mongol se năruie pe la jumătatea veacului al XIV-lea. Chiar pe ruinele lui se ridicară state noi. În Armenia reapărură Perșii, asupra cărora se adăogară Turcomanii și Kurzii, aceștia din urmă, mai ales, în provincia Sasun.

Tamerlan. — Tamerlan sau Lengtimur, șeful Tătarilor Esbeg, fu unul dintre tiranii cei mai sângeroși pe cari îi cunoștea istoria până în secolul de față. În zilele noastre el a fost întrecut cu mult, în cruzimi, de către Talaat și alți reprezentanți ai Turciei moderne.

Ca și Djenghiz-Khan, al cărui descendent era, Tamerlan se hotărî să subjuge toate țările dintre China și Mediterana și dintre Egipt și centrul Rusiei.

Nici o forță nu i se putea împotrivi șefului Tătar care, într'adevăr, începu prin a scălda în sânge India și Persia, nimicind mii de vieți omenești. Drumul său triumfal era împodobit cu piramide de capete tăiate. Tamerlan, după ce mai ruină Bagdadul, Damascul și înfrâse pe Mameluci în Siria, se îndreptă în spre Armenia. Parte din locuitorii acestei țări se adăpostiră în munți. Cei rămași la căminurile lor fură măcelăriți. Hoardele lui Tamerlan distruseră toate satele și orașele din ținuturile Duruperan, Ararat și Vasburagan. Tineretul fu dus în sclavie la Samarkant, capitala lui Tamerlan.

Armenia, ocupată de străini, nu se putea împotrivi acestei năprasnice năvăliri. La apropierea Tătarilor, guvernatorii Perși și Kurzi se grăbeau să fugă. Numai Armenii,

bărbați și femei, duceau cu eroism lupta inegală, pentru apărarea patriei.

Vanioții se împotriviră îndelung, cu bărbăție, dar, în cele din urmă, fură și ei înfrânți. Tamerlan, ocupând orașul, porunci ca toți locuitorii să fie aruncați de sus de pe cetate. Numărul celor uciși în modul acesta fu atât de mare, în cât cadavrele îngrămădite ajunseră la nivelul cetății, iar cei prăvăliți mai în urmă scăpară cu viață. Orașelul Argeș, de lângă Van, avu, deasemeni, mult de suferit.

Se povestește că, în expedițiile sale, Tamerlan se servea de corturi de culori deosebite. Asediând un oraș, el instala, mai întâi, corturi albe. Aceasta însemna că orașul, predându-se îndată, fără o zadarnică împotrivire, se va bucura de clemența sa. Corturile roșii însemnau că Tamerlan și-a pierdut răbdarea și că va pedepsi aspru pe locuitori. În cele din urmă, venea rândul corturilor negre, ca semn că orașul, care cutezase să i se împotrivească, va fi trecut prin foc și sabie.

Orașul care suferi mai mult fu Sebasta din Armenia Mică, unde locuitorii, înainte de a fi uciși, fură puși la torturi spre a destăinui locurile unde își ascunseseră comorile. Bărbați, femei și copii, legați de mâini și picioare, erau aruncați grămadă în gropi mari anume săpate pentru îngroparea lor de vii. Alte dăți, copiii erau strânși cu miile pe câmp deschis și călcați de copitele cailor tătarești. Patru mii de luptători Armeni, căzuți prizonieri după o dărză împotrivire, fură, deasemenea, îngropați de vii. Locul unde se desfășurară aceste orori fu numit. *Sev-Hogher*, adică Pământurile Negre sau al doliului. Fură dărmate până în temelii toate bisericile între cari și catedrala cu patruzeci de turnuri.

În apropiere de Angora, Tamerlan se ciocni cu Sultanul Baiazed al Turcilor pe care îl bătu și-l făcu prizonier.

După săvârșirea cumplitelor sale cruzimi Tamerlan, încărcat de o pradă imensă, se întoarse la Samarkant, unde și muri (1406). Imperiul său se prăbuși odată cu dispariția lui.

Teatrul atâtor lupte, masacre și prădăciuni, Armenia devenise o pustietate. Orașele fiind distruse, supraviețuitorii hecatombelor rătăceau prin munți. Agricultură fiind lăsată în părăsire de multă vreme, foamea făcu mii de victime. Fiarele munților și ale pădurilor, atrase de mirosul cadavrelor neîngropate, năvăleau în orașele și satele devastate, atacând pe cei puțini la număr cari, goi și flămânzi, se mai adăposteau printre ruine.

În fine, Uzun-Hasan, urcându-se pe tronul Persiei, luă în stăpânire întreaga Armenie. (1468).

CAPITOLUL II

Războaiele turco-persane pentru cucerirea Armeniei

Ivirea Turcilor. — Turcii, originari din Turkestan, unde trăiau în triburi, fură siliți să părăsească Asia Superioară din cauza invaziei Tătare. Soliman, fugind de frica năvălitorilor, se așază în părțile apusene ale Armeniei, cu cei 50.000 de oameni ai săi. După moartea lui Djenghiz Khan, Soliman, șocotind că primejdia trecuse, voi să se întoarcă în Turkestan, de unde venise, dar muri pe neașteptate. Fiul său, Ertogrul, renunțând la ideea întoarcerii în țara de origină, traversă Armenia Superioară și ajunse la fruntariile imperiului Selgiucizilor. El se împrieteni cu Sultanul acestei țări, cu ajutorul căruia își întinse teritoriile până la Kiutahia. Osman, fiul lui Ertogrul, ocupă mai multe orașe grecești și și stabilă reședința în Yeni-Şehir. După moartea Sultanului Alaiedin, imperiul Selgiucizilor năruindu-se, Osman se proclamă independent și puse temelile Imperiului Otoman. (1300).

Nu mult după aceasta, Osman cuceri Brusa, care deveni Capitala Imperiului. Urmașii lui duseră cuceririle mai departe. Astfel, Orhan ocupă Niceia și, trecând în Europa, puse stă-

pânire pe Galipoli. Sub Murat I, Turcii cuceriră Adrianopolul, iar sub Mehmed al II-lea, Constantinopolul (1453).

În această epocă izbucniră războaiele turco-persane, pentru stăpânirea Armeniei, durând, cu scurte întreruperi, aproape două veacuri.

Primul război izbucni din cauza că Șahul Uzun-Hasan, care ocupase toată Armenia, voind să-și lărgească cuceririle năvălise în Turcia. Perșii începură prin a incendia orașul Tokat, după care înaintară până la fruntariile Ciliciei, măcelărind în drumul lor populația. Sultanul Mehmed al II la, cuceritorul imperiului Bizantin, urmări pe agresor și-l ajunse la Tercean. Turcii, câștigând bătălia, deveniră pentru întâia oară stăpâni pe o porțiune din Armenia apusană (1473).

În 1514, Șahul Ismail I, se duse împotriva Turcilor, dar fu bătut de Selim I. Șahul, rănit în luptă, fugi, iar Sultanul ocupă orașul Tebriz, capitala Persiei. În urma acestei victorii, Turcii mai ocupară toată partea de sud și de apus a Armeniei, dela Erzerum pâna la lacul Urmiei.

Soliman I, succesorul lui Selim I, luă Perșilor Armenia de Răsărit (1520), iar Murad al III-lea, chiar în primul an al suirei sale pe tronul Turciei, obligă pe noul Șah al Persiei, Abas I, să-i cedeze nu numai toată Armenia dar și Georgia și Aderbegeanul cu capitala Tebriz (1585). Acesta fu al șaselea război într'un interval de 112 ani.

Turcii, deveniți stăpâni pe întreaga Armenie, deteră curs liber instinctelor lor sălbatice. Mulți armeni fură nevoiți, din aceasta pricină, să emigreze, mai ales că cele câteva răscoale încercate de ei fuseseră zădărnice. Atunci, cei rămași în țara lor își puseră întreaga nădejde într'o intervenție armată a Perșilor.

Șahul Abas încredințase guvernarea câtorva provincii armenesti, cari actualmente formează provincia Karabagh, unor principii Armeni numiți Melic. Aceștia erau în număr de

cinci și se bucurau de o completă autonomie, plătind tribut Șahului. Văzând suferințele Armenilor de sub stăpânirea turcă, Melicii se adresară lui Abas făgăduindu-i tot sprijinul pentru isgonirea Turcilor din Armenia.

Reînceperea războiului turco-persan.—Șahul Abas primi cu bucurie propunerea Armenilor, mai ales că plănuia de multă vreme un atac împotriva Turcilor, cari ocupaseră întinse teritorii persane.

Fără a perde vreme, Abas intră în Aderbeigean, scoase pe Turci din Tebriz, după care intră în Armenia și ocupă Erevanul.

Dar, felonul despot oriental nu hrănea nici cel mai mic gând de a salva pe Armeni de vitrega stăpânire turcească planul lui, hotărât de mai înainte, fiind să nimicească cu totul Armenia, și să formeze o vastă zonă pustie între Aderbeigean și Imperiul turcesc, spre a înlătura, cu chipul acesta, orice contact imediat cu otomanii.

Deportarea Armenilor în Persia. — Spre a-și atinge țelul, Abas hotărî deportarea forțată a Armenilor în Persia. Prin această măsură, Abas mai țintea să populeze Persia și să o înflorească cu ajutorul Armenilor.

Din Erevan, unde își așezase cartierul general, el trimise, coloane volante în toate direcțiile, cu poruncă de a distruge orașele și satele și a porni populația în Persia.

Șahul Abas își începuse înaintarea spre Kars, când află că Sinan pașa, în fruntea unei numeroase oaste turcești, venea împotriva-i. Atunci, neavând nici o nădejde de biruință, grăbi evacuarea Armeniei răsăritene.

El începu prin a convoca la Akcekale pe notabilii Armeni pe cari îi sfătui cu blândețe să treacă, cu întreaga populație, în Persia și să aștepte sfârșitul războiului. Șahul aducea ca motiv grija sa pentru siguranța vieții populației pacinice, dând toate chezășiile că, după închierea păcii, fiecare va fi liber să se întoarcă la căminul său. În zadar notabilii încercară să sem-

naleze primejdiile și mai mari ale unei deportări în masă. Șahul rămase neclintit în hotărârea sa și porunci generalilor săi să concentreze pe Armeni în câmpia Araratului spre a-i trece în Persia. În acest scop, puternice detașamente persane fură trimise în toate direcțiile. Locuitorii erau duși ca turmele, iar avutul lor prădat. Timpul fiind scurt, Perșii zoreau pe nefericiții deportați făcând uz de mijloacele cele mai sălbatice. Cei întârziți erau uciși pe loc sau mutilați oribil.

Turcii erau la Nakhicevan, când Perșii, în retragere, ajunseră la țărmul fluviului Arax. Erau două armate persane încadrând 20 000 familii armenesti cari urmau să fie deportate. După trecerea primei armate persane, veni și rândul acestei populații să treacă fluviul. Mijloacele de transport, însă, erau cu totul neîndestulătoare pentru îmbarcarea mulțimei strânse pe țărm. Din această cauză, operațiunile de trecere a fluviului întârziu. A doua armată persană, rămasă în apoi, fiind amenințată de a fi capturată de Turci, cari se apropiau din ce în ce, Șahul porunci ca Armenii să fie îmbarcați pe plute împreună cu trupele. Dar, văzând că nici mijlocul acesta nu era destul de expeditiv, hotărî ca toți deportații să treacă fluviul înot. În urma acestui ordin, bătrâni, femei și copii fură împinși în valuri de către trupele persane. Mulți pieriră neștiind să înoate, iar Araxul se acoperi de cadavrele lor. Oroarea aceasta dură mai multe ceasuri în strigătele de desnădejde ale victimelor. În sfârșit, cei cari știau să înoate trecură fluviul în Persia și fură așezați la Ispahan și împrejurimi.

Aceeași tristă soartă o avură și locuitorii orașelului Djulfa pe care Perșii o incendiară, după cum distruseră toate orașele și satele din drumul lor, în scop de a nu lăsa nici un mijloc de aprovizionare armatei inamice.

În Persia, însă, Abas se purtă blajin cu Armenii, căutând să-i lege cu totul țării sale. Astfel, el cedă vaste terenuri celor deportați din Djulfa, cari își construiră un nou oraș numindu-l Djulfa Nouă. Orașul acesta deveni, în scurt timp,

un important centru comercial. Djulfa-Nouă se bucură de administrație proprie compusă numai din Armeni. Tot în scop de a câștiga pe Armeni, Șahul le acordă deplină libertate a cultului, asistând chiar și la slujbele bisericești. Totuși, deportații nu puteau să-și uite patria, cu bisericile, mănăstirile și căminurile părăsite. Șahul, spre a consola pe noii săi supuși, voi să dărâme Catedrala din Ecimiadzin, zidită de Sf. Grigorie, Luminătorul Armeniei, spre a clădi cu acelaș material o biserică identică în Djufa-Nouă. In cele din urmă, însă, cedând stăruințelor Armenilor, monarhul renunță la ideia-i năstrăvană.

Șahul Abas, profițând de unele turburări ivite în Turcia, pătrunse din nou în Armenia, dar fu scos de Sultanul Murad al III-lea, care înaintă până la Tebriz.

În cele din urmă, se încheieă pacea între Turci și Perși, partea din trupul Armeniei, cuprinsă între Gur și Arax, împreună cu Ecimiadzinul, trecând în mâinile Perșilor (1620).

CAPITOLUL III

Armenii și Rușii

Încă din veacul al XI-lea, colonii armeneste se așezaseră în diferitele ținuturi din Rusia, țară pe jumătate asiatică, unde dominau moravurile tătărești. Numărul coloniștilor sporea din ce în ce, cu atât mai mult, cu cât, condițiunile de trai se îngreuiau în Armenia însângerată de năvăliri și nesfârșite războaie. În 1060 exista o numeroasă colonie armeană la Kiev, unde Armenii aveau și o biserică. Armenii, contribuind mult la înflorirea comerțului și industriei țării, se bucurau de o largă ocrotire din partea stăpânirii rusești, care căuta să atragă cât mai mult elementul acesta folositor, oferindu-i toate înlesnirile. Afară de aceasta, Rușii, atrăgând

pe Armeni, urmăreau și țelul de a-și înfăptui, cu ajutorul lor, proiectele de expansiune în Orient.

Armenii, la rândul lor, doritori de a scutura jugul Turcilor și al Persilor, nădăjduiau să reînvieze vechiul stat Armean cu sprijinul Rusiei. Negustorimea Armeană fu cea dintâi care puse bazele relațiilor economico-politice dintre Armeni și Ruși. Marii comercianți Armeni din Persia, înghebați în societate, încheiară un contract comercial cu Rusia încă pe timpul Țarului Alexis Nicolaevici (1659) în baza acestui act, numeroși negustori Armeni se stabiliră în Moscova, Nowgorod și Arkangelks, singurul port de mare al Rusiei pe acele vremuri. Ei puneau în valoare producțiile rusești ca: blănuri, piei, metale și altele, vânzându-le peste hotare, și importau bijuterii, mătăsuri, mirodenii, etc.

Cu modul acesta, mișcarea comercială în Rusia dobândi, un avânt însemnat. Tot Armenii introduseră, cei dintâi, în Rusia, industria mătăsei și alte meșteșuguri.

Petru cel Mare, suindu-se pe tronul Rusiei (1687-1725), arată cea mai mare simpatie pentru Armenii din Imperiul său și, în semn de sollicitudine pentru ei, încuviință ridicarea Bisericii Armene din noua sa Capitală, S. Petersburg. Tot el luă sub ocrotirea sa pe Armenii din Persia persecutați de urmașii lui Abas, necruțând niciun mijloc spre a-i atrage în număr cât de mare în țara sa, ca factori de propășire și civilizație.

Israel Ori — În anul 1678 se ținea la Ecimiadzin, din inițiativa Patriahului Iacob al IV-lea, o adunare secretă a notabililor Armeni, în scop de a delibera asupra unei mișcări în vederea emancipării Armeniei de sub jugul păgân. În această întrunire, însuși Patriahul propuse acceptarea supremației Papei de la Roma, pentru ca Armenii să se bucure de ajutorul Europei întru înfăptuirea scopurilor lor politice. Se alese o solie în frunte cu Patriahul, însărcinată să facă demersurile necesare pe lângă Statele Europene

Din solie făcea parte și Izrael Ori, fiul Melicului Izrael. Delegația, ab a ajunsese la Constantinopol, când Patriahul căzu bolnav și încetă din viață. Atunci, cei l'alți delegați se înapoiară în Armenia, afară de Izrael Ori, un tânăr inimos și mare iubitor de țară, care își urmă singur drumul cutreerând toată Europa și pledând cauza patriei sale. Astfel, el se duse mai întâi în Veneția, de unde trecu în Franța și Anglia. De aci, pătrunzând și în Germania, întreținu relațiuni cu înalții demnitori și câștigă simpatiiile lui Jean Wilhelm, principele Palatinatului, căruia îi făgădui tronul Armeniei. Principele Wilhelm, dorind să aibă o idee precisă despre situația reală și forțele disponibile ale Armenilor, Ori se întoarse în Armenia, convocă o nouă adunare la Ecimiadzin și se reîntoarse în Europa însoțit de episcopul Minas Tigranian. După ce vizită Roma, unde fu primit de Inocențiu al XII-lea, Ori plecă în Germania și Austria cu scrisori de recomandatie de la Jean Wilhelm. La Viena, Izrael Ori și însoțitorul său fură primiți de Impăratul Leopold I, căruia îi solicitară ajutorul și protecția pentru cauza Armenilor. Impăratul sfătui pe delegații Armeni să se adreseze și lui Petru-cel-Mare. Cei doi delegați trecură în Rusia, iar în Octombrie 1700 fură primiți de Țar. Acesta le făgădui tot sprijinul său, și, după doi ani, trimise pe un ambasador al său, Miron Vasiliev, pe lângă principii Armeni din Karabagh, cu misiunea de a-i îmbărbăta în acțiunea lor de răsvrătire contra Persilor.

În împrejurările acestea, neobositul Ori, aflând că Petru-cel Mare proiectează să trimeată un ambasador în Persia, propuse Țarului să-i încredințeze lui această misiune spre a pune la cale revoluția Armenilor. Țarul primi propunerea și Ori plecă pentru a doua oară la Viena și Dusseldorf. Dar, neputând obține ajutorul făgăduit la prima sa călătorie, se întoarse în Rusia spre a-și face pregătirile de călătorie în Persia, ca ambasador al Țarului. În fine, în Iunie 1707, el

plecă din Moscova cu o suită numeroasă și cu zece tunuri și ajunse la Ispahan în 1709. Dar misiunea lui Ori nu avu nici un succes. Guvernul persan, simțindu-i uneltirile, isbuti prin vicieșug să l depărteze din Persia. Vajnicul luptător, după multe peripeții, ajunse, sfârșit de oboseală și bolnav, la Astrahan, unde și muri în August 1711 și fu înmormântat în incinta bisericei Armene din acest oraș.

Rușii în Caucaz. — În fine, Petru-cel-Mare, sub pretext de a proteja pe Rușii din Șamakhi, intră în Caucaz și ocupă orașul Derbend (1722).

Iu timpul acesta, se iscaseră grave turburări la Curtea persană, Șahul fiind detronat. De altă parte, Afganii se răsculareră contra Perșilor, iar popoarele muntene din Caucaz tăbărâseră în Persia.

Atunci, Melicii din Karabagh, folosind această împrejurare prielnică și îmbărbătați și de prezența lui Petru-cel-Mare la Derbend, desfășurară steagul revoluției. O armată de zece mii de Armeni, în rândurile căreia se afla și episcopul Minas, luptă alături de armata imperială. Luară parte la acest război și Georgienii, al căror rege, Vahkant, nădăjduia, deasemenea, să scape de jugul persan cu ajutorul Rușilor. La căderea orașului Șamakhi, bucuria Armeniilor fu mare. Dar, la urmă, ei suferiră o crudă amăgire, căci Rușii, după ce ocupară Baku și Ghilan, în loc să-și urmeze înaintarea victorioasă, se retraseră, lăsând în puterea inamicului pe Georgieni și pe Armeni, aliații lor. Situația acestora se înrăutăți și mai mult prin intervenția Turcilor, cari nu tolerau niciun amestec rusesc în treburile Armeniei.

Armenii duseră înaintea o luptă eroică dar, în cele din urmă, fură biruiți, mai ales că Petru-cel-Mare, în urma unei convenții închiate cu Turcii, consimți ca aceștia să ocupe Georgia și Karabaghul (1724). În acelaș timp, Impăratul sfătuî pe Armenii din Karabagh să-și părăsească patria și să emigreze în nouile provincii ocupate de Ruși.

David Beg. — Cu toată indiferența lui Petru-cel Mare față de soarta Armenilor, Melicii din Karabagh nu disperară, ci își puseră nădejdea în David Beg, principe de Siuni, devenit celebru prin faptele-i vitejești încă din anul 1722. David Beg, care opera în districtul Kaban, la Sud de Karabagh, începu prin a măcelări pe toți Turcii din localitatea Karaciorlu. El își formă în scurt timp o armată de șapte mii de voinici, având un Stat-major compus din generalisimul Mekhitar, principele Toros, preotul Avedik și alții. Apoi, atacă orașul Nakhicevan, dar nu l putu cuceri din cauza numărului covârșitor al Perșilor și se retrase vremelnice la Halițor, unde ridică o puternică fortăreață.

De aci, Armenii porniră o luptă crâncenă împotriva guvernatorilor Persani și, ocupând orașul Megri, măcelăriră zece mii de păgâni. Turcomanii, cari încercaseră să atace ținutul ocupat de David Beg, fură crunt bătuți și fugăriți dincolo de hotare de către generalisimul Mekhitar și preotul Avedik. Cu modul acesta, David Beg curăți provincia Siuni și de Perși și de bandele pripășite din munții Caucazului. În cele din urmă, Perșii fură nevoiți să recunoască pe David Beg ca principe de Siuni. Dar domnia lui David nu dură mult timp, din cauza intervenției Turcilor. Cum moștenitorul Șahului recursese la ajutorul Rusiei spre a se sui pe tron, Turcii trimiseră o armată la granița Persiei spre a împiedeca orice imixtiune a Rușilor în afacerile persane. Abdullah Pașa ocupă rând pe rând orașele Erevan, Nakhicevan, Tebriz și Hamadan, pe când o a doua armată turcă, comandată de Hagi Mustafa Pașa, era trimisă împotriva lui David Beg, în provincia Siuni.

Principele Armean, de și cu puterile sleite din cauza unor defecțiuni, se hotărî să se împotrivescă până la moarte lui Mustafa. Acesta împresură cetatea unde se întârise David și o bombardă timp de trei zile fără rezultat. Atunci, generalul turc încercă să intre în cetate prin escaladare și, în acest

scop, pregăti douăzeci de mașini de asediu, construcții uriașe cu schele, cari puteau să poarte mii de soldați. Mașinile fură alipite de zidurile cetății și asediul începu din mai multe puncte. Armenii, împărțiți în grupuri, luptară cu îndârjire, astfel în cât turcii nu putură pătrunde în cetate. Inamicii erau prăvăliți de pe zidurile pe cari încercau să le escaladeze Stâncile de la picioarele zidurilor, de cari turcii se zdrobeau în cădere, se acoperiseră cu leșurile păgânilor. Totuși, numărul dușmanilor era atât de mare față de pumnul de eroi care apăra cetatea, în cât primejdia unei înfrângerii nu era înlăturată. Atunci, generalisimul Mekhitar și preotul Avedik făcură o ieșire printr'o poartă dosnică și secretă a cetății și, cu trei sute de oameni, atacară pe dușmani pe la spate. Turcii, cuprinși de panică, în fața acestui atac neașteptat, fugiră în neorânduială, lăsând în urma lor 13.000 de morți și întregul lor avut. În această luptă memorabilă, Armenii mai cuceriră numeroase steaguri.

Mustafa Pașa, peste câțeva vreme, își refăcu armata și reveni la atac. Dar fu respins și de astă dată și se retrase cu rușine.

Șahul Tahmaz, auzind de izbânzile lui David Bey împotriva dușmanului comun, îi conferi titlul de Principe al Principilor și-l întări ca Domn al regiunii Siuni. David muri după o domnie de 6 ani în vârstă de 54 ani (1728).

Generalisimul Mekhitar, abia luase frânele Statului, când Turcii reveniră cu forțe uriașe, cuceriră cetatea Halișor, pe care o rasară de pe suprafața pământului, măcelărind, în parte, și garnizoana. Mekhitar, după minuni de vitejie, isbuti să scape și se retrase la Khântoresk spre a continua cu împotrivirea. Din nefericire, el fu ucis în urma unui cmplot urzit împotriva-i și decapitat. Capul lui fu trimis pașalei din Tebriz. În ce privește pe preotul Der-Avedik, el se retrase la mănăstirea Armeană din Ierusalim, unde își petrecu restul zilelor.

După această înfrângere, independența Armenilor din Karabagh luă sfârșit (1730).

CAPITOLUL IV

Reînceperea Războaielor turco-persane

Între Turci și Perși mai izbucniră războaie în 1727, 1742 și 1746. Perșii, de și desbinați între ei din cauza nesfârșitelor certuri de succesiune la tron și a războiului ce-l purtau în Afganistan și Belucistan, se împotrivară cu îndârjire Turcilor, cari, după ocuparea Karabaghului, căutau să stăpânească toată Armenia persană.

Infrânți în Kurigean, Perșii ieșiră biruitori, în două bătălii mari și anume la Ecimiadzin și la Erevan, pricinuind Turcilor pierderi mari (1746).

În cele din urmă, ambele țări islamice ajunseră la înțelegere, iar Armenia fu împărțită între ele pe temeiul tratatului încheiat în timpul lui Murad al III-lea, partea răsăriteană a Armeniei, cu orașele Erevan și Nakhicevan, rămânând Persiei.

CAPITOLUL V

Războaiele turco-ruse și ruso-persane pentru cucerirea Armeniei

Cu toate decepțiile și nenorocirile îndurate, Armenii nu renunțară la proiectele lor de a-și recuceri libertatea. În această epocă (1760), lucrau pentru liberarea patriei, Iosif Argutian Mână-Lungă, arhiepiscopul Armenilor din Rusia, editorul Iacob Șahamiriantz, care, prin publicațiile sale patriotice, pregătea pe Armeni la libertatea politică și, mai ales, tânărul Emin Ovsepian, de fel din Bombai. Emin își făcuse studiile la Londra și primise o bună educație militară în Prusia, sub domnia lui Frederic II. El lucra în felul lui Izrael Ori având ca obiectiv formarea unui regat unit al Georgienilor și Armenilor, destul

55800

de puternic spre a ține piept popoarelor musulmane înconjurătoare. În acest scop, Emin intră în tratative cu Eraele II, regele Georgiei, cu Patriarhul din Ecimiadzin, vizită Londra, Calcuta și, în cele din urmă, plecă la St. Petersburg, unde făcu demersuri pe lângă marii demnitari ruși.

Ecaterina II-a, suindu-se pe tronul Rusiei (1762), făuri planul de a creia două state Caucaziene compuse din Georgia și Armenia, sub suzeranitatea Rusiei,

Isbucind războiul ruso-turc din 1768, Ecaterina căută să semene turburări interne în Turcia și făcu apel către Armeni. În 1780 împărăteasa însărcină pe generalul Suvarov să pregătească proiectul pentru independența Armeniei. Grigore Potemkin, favoritul Impărătesei și înfocat armenofil, era desemnat ca viitor rege al Armeniei. Potemkin trimise pe fratele său Pavel și pe generalul Suvarov să se informeze despre situația exactă din Caucaz, Georgia, Armenia și Persia. În urma cercetărilor făcute, Pavel Potemkin, în numele fratelui său, comunică principilor Armeni din Karabagh că Rusia era hotărâtă să invadeze Persia în vara anului 1784, pentru liberarea Armeniei, invitând, în același timp, pe Armeni să fie pregătiți.

Dar, invazia întârziând, în primăvara lui 1785, Melicii făcură un demers pe lângă Rusia, rugând-o să grăbească liberarea lor de sub jugul persan. Intervenția atât de așteptată, însă, nu se produse, iar situația se complică prin luptele civile provocate de doi pretendenți la tronul Persiei: Ibrahim și Aga Mohammed-Khan. Acesta din urmă, proclamându-se șah al Persiei (1794), făcu apel la concursul Armenilor spre a combate pe rivalul său, care refuza să recunoască pe monarh. Armenii resprinseră cererea, cu toate făgăduielile Șahului, ba încă trecură de partea lui Ibrahim. În această luptă, Aga-Mohammed ieșind învingător și cum avea cunoștința și de legăturile Armenilor cu Rușii, dete poruncă ca să fie ma-

sacrați fără cruțare toți acei cari pactizaseră cu adversarul său (1796)

Grigore Potemkin, protectorul Armenilor, murise în 1791. Totuși, vestea masacrului creștinilor din Caucaz ajungând la St. Petersburg, Ecaterina însărcină pe Principele Zubov să intre în Persia și să pedepsească pe Șah. Armenii, în frunte cu episcopul Argutian, luară parte la războiul ce urmă. Și, grație acestui concurs, Rușii cuceriră una după alta orașele Derbend, Bacu, Cuba, Șamahî și Șușa, cele două dântâi cucerite pentru prima oară de Petru-cel-Mare și retrocedate Perșilor.

Războiul acesta dură până în anul 1813, terminându-se cu desăvârșita izbândă a Rușilor, cari mai cuceriră Georgia, Karabaghul, precum și khanatele Daghistan, Mingrelia, Șirvan, etc.

Dar, după zece ani, Perșii, sub comanda moștenitorului Șahului, Abbas Mirza, pătrunseră în teritoriile ocupate de Ruși. Abbas, cu o armată de 80.000 oameni, trecu Araxul și ocupă Karabaghul, de unde începu să înainteze spre Tiflis. Rușii, surprinși, se adresară lui Nerses din Aștarag, episcopul Armenilor din Rusia. Perșii fură opriți de armata generalului Madatian. Impăratul Nicolae dete ordin generalului să înainteze în Persia. Din această armată făceau parte și Legiunile voluntarilor Armeni, în fruntea cărora înainta însuși episcopul Nerses, cu crucea într'o mână și cu sabia în cea laltă.

Perșii, isgoniți din Ecimiadzin, Noul-Nakhicevan și Erevan, se răzbunară dând foc satelor armenesti. Dar, când corpul de armată rusesc intră în Aderbeigean și ocupă Tebrizul, Șahul Fatali ceru pace.

Tratatul se încheiă la Turcmenceai (1828), iar partea din Armenia dintre Gur și Arax trecu în mâna Rușilor. Prin tratat, Perșii se mai obligau să nu împiedice emigrările Armenilor din Persia. Armenii din Aderbeigean, folosindu se de această clauză, trecură în mare număr în Rusia, așezându-se

la Erevan și Noul-Nakhicevan. Cu modul acesta, Armenii se împușinară simțitor în Persia.

Ca răsplată a concursului Armenilor, grație căruia fusese câștigat războiul, guvernul rusesc formă din khanatele Erevan și Nakhicevan o singură provincie sub denumirea de *Armianskaia Oblast*, adică Provincie Armeană. Administrația noiei provincii fu încredințată unui Consiliu provizoriu, din care făcea parte și Episcopul Nerses. Lucrurile nu merseră însă mai departe, iar când episcopul aminti că această provincie fusese constituită pentru Armeni, în schimbul sacrificiilor de sânge făcute de ei în războiu și că era menită să formeze un stat autonom armenesc, sub suzeranitatea Rusiei, generalul Paskevitch, guvernatorul militar al Caucazului, îl acuză de rebeliune. Apoi, episcopul Nerses fu îndepărtat din Caucaz, fiind numit șef spiritual al Armenilor din Basarabia, ceea ce nu era de cât exilul deghizat.

Abia se terminase războiul cu Perșii, când Rusia fu obligată să declare din nou război Turciei, care fu bătută atât pe frontul european cât și pe cel asiatic. Rușii, în mersul lor victorios, ajungând la porțile Constantinopolului, Sultanul Mahomed ceru pace, care se încheieă la Adrianopol (1829). Prin acest tratat, Anapa, Poti, Akhalkalak, etc. trecură Rușilor, cari, cu modul acesta, intrară și în stăpânirea unei mici părți din Armenia turcească.

În războiul acesta Armenii, cu toate amăgirile îndurate, luptară tot alături de Ruși, din care cauză, după încheierea păcii, parte din locuitorii orașelor Erevan, Kars și Baiazet, rămase Turcilor, emigrară în Rusia, pierind în mare număr în timpul refugiului.

Isbucnind războiul din 1877-88, Rușii intrară în Armenia cu o armată de 60.000 de oameni comandată de generalul Loris Melikof, armean de origină, înaintând până la Erzerum.

Soarta războiului fu hotărâtă pe frontul european, la

Plevna, unde armatele ruso-române, puse sub comanda Domnitorului Carol I al României, ieșiră biruitoare.

Invingătorii ajunseră din nou la porțile Constantinopolului oprindu-se la San-Stefano, unde se semnară preliminările tratatului de pace, care fu revizuit la Congresul din Berlin (1878). Prin acest tratat, Rușii mai luară dela Turci regiunile Batum, Artvin, Olti, Ardahan, Kars, Ani și Kaghizman, astfel încât, încă o parte a Armeniei turcești fu atribuită Rușilor.

Totuși, Turcii continuară să stăpânească o bună parte din teritoriile vechei Armenii, formată din așa zisele vilaete armenesti: Van, Erzerum, Bitlis, Muș, Diarbekir și Kharput, fără a socoti Armenia Ciliciană, rămasă pe dea'ntregul sub dominația turcă.

CAPITOLUL VI

ARMENII DIN RUSIA

Ecimiadzinul

Regulamentul rusc. Mișcarea culturală — Din cauza războaielor și a invaziilor, Patriarhii din Ecimiadzin fură nevoiți să și strămute de mai multe ori reședința.

Sub dinastia Rupenienilor, Patriarhii supremi (catoligos), rezidau în orașul Sis, capitala Ciliciei Armene. Un al doilea cataligos își avea scaunul în Akhtamar (Van).

Prin anii 1441, Ecimiadzinul, deși ocupat de Perși, redeveni reședința Cataligosatului tuturor Armenilor, creat în veacul al IV-lea de către Sf. Grigore, Luminătorul Armeniei. În acelaș an, se țină în Vagharșabat (lângă Ecimiadzin) un Conciliu bisericesc, care alese pe episcopul Ghiragos din Virab Cataligos al tuturor Armenilor. Cu modul acesta, Biserica Armeană avu trei Catoligoși și anume la Ecimiadzin, Sis și Akhtamar. Dar, prin această împărțire, Biserica Armeană nu-și pierdu unitatea, Cataligosatul din Ecimiadzin fiind recunoscut

ca scaun patriarhal suprem și universal, iar cele din Sis și Akktamar ca scaune secundare, justificate prin condițiunile de viață ale poporului Armean atât de risipit.

Dar Ecimiadzinul avu mult de suferit și din cauza războaielor deslănțuite ulterior, fiind dat pradă jafului în nenumărate rânduri. Afară de aceasta, Ecimiadzinul era înglodat în datorii și avea de suportat biruri grele.

Situația aceasta dureroasă dăinui până la începutul veacului al XVII-lea, când Catoligosul Moise al III-lea isbuti să scoată Scaunul Patriarhal din situația-i strâmtorată. Urmașul său, Filip, continuând opera de refacere începută, restaurează istorica mănăstire zidită de Grigore Luminătorul și de regele Tiritad, înființând pe lângă mănăstire și un seminar pentru pregătirea clerului. Apoi, Catoligosul Filip se duse la Sis, Ierusalim și Constantinopoi, iar într'un conciliu strâns în Orașul Sfânt, stabili raporturile spirituale ale Armenilor din lumea întreagă cu Ecimiadzinul, trecut, în cele din urmă, sub stăpânirea rusească.

Armenii din Rusia se bucurau de largi privilegii acordate de Petru-cel-Mare la suirea sa pe tronul imperiului (1708). În baza acestor privilegii, Bisericile Armene din Rusia se administrau prin aplicarea unui cod național Armean, guvernul neexercitând niciun fel de controlă asupra afacerilor bisericești și culturale ale Comunităților. Ecaterina a II-a încuviință aplicarea acestui cod în toate regiunile noi cucerite de la Perși și Turci, regiuni cari făceau parte din trupul Armeniei istorice și erau populate de Armeni.

Dar, când cataligosul Nerses din Așdarag, după războiul ruso-persan din 1828, ceru khanatele Erevan și Nakhicevan (Armeanskaia Oblast) în vederea constituirii unui Stat autonom armean, politica rusească față de Armeni se înăspri. Privilegiile acordate de Petru-cel-Mare și de Ecaterina a II-a fură retrase și înlocuite cu un nou regulament zis Polojenia.

(23 Martie, 1836) prin care se impunea controlul guvernului asupra afacerilor interne, religioase și naționale ale Armenilor din Rusia.

După acest regulament, Cataligosul din Ecimiadzin este șeful spiritual și suprem al tuturor Armeniilor. Alegerea lui se face în Catedrala din Ecimiadzin de către delegați trimiși din toate țările unde trăiesc Armenii în Comunități. Delegații aleg doi candidați dintre cari Țarul desemnează pe viitorul cataligos. Pentru deslegarea chestiunilor religioase, școlare, financiare și altele, cataligosul este secondat de un Sinod compus din opt membri, aleși de către Cataligos și confirmați de Țar. Ministerul de Interne rus e reprezentat în Sinod de Procurorul care supraveghează de aproape toate trebile.

Eparhiile, în număr de șase, și anume Erevan, Tiflis, Șușu, Șamahî, Astrakhan și Basarabia, erau administrate de episcopi diecezani, deasemenea confirmați de Țari și secondati de Consistorii răspunzătoare față de Sinodul din Ecimiadzin.

Armenii din Rusia, de și au suferit mari decepții în nădejdea ce hrăniseră de a reînvia vechiul stat Armean cu sprijinul Rusiei, totuși, sub oblăduirea moscovită, bucurându-se, cel puțin, de siguranța vieții și avutului, putură, încetul cu încetul, să propășească în toate ramurile de activitate socială, rezervând pentru alte vremuri mai prielnice lupta pentru înfăptuirea idealului lor național.

În domeniul cultural, cel dintâi focar de cultură armenesc în Rusia fu Colegiul Lazarian, întemeiat în anul 1818 la Moscova, de către Ioachim Lazarian, vlăstar al unei mari familii armenesti refugiată din Persia. Tatăl lui Lazarian, mare fabricant de mătăsuri, fusese furnizorul Împărătesei Ecaterina a II-a care îi conferise prin decret împărătesc și titluri de noblețe. Tot de către membri acestei familii mărinimoase au fost clădite Bisericile Armenesti din Petersburg și Moscova și înzestrate cu venituri proprii.

Colegiul Lazarian din Moscova a dat neamului armenesc pleiade de clerici luminați, de dascăli și de alți intelectuali. Colegiul acesta există și acum.

Tot pe atunci se înființă la Tiflis, de către episcopul Georgiei, Nerses, Liceul *Nersesian*, care dete un mare impuls operei culturale a Armenilor din Rusia.

Nu fu nesocotit nici învățământul fetelor. La Tiflis, devenit centru intelectual al Armenilor din Rusia, se înființară școalele superioare de fete *Katanian* și *Mariamian*, pentru pregătirea institutoarelor.

În 1858, Episcopul Gabriel Aivazian întemeiează în Feodosia (Crimeea) Școala „*Galibian*“, cu ajutorul bănesc al binefăcătorului Artin Galibian. Nu mult după aceea, Catoligosul Kevork al IV fondă la Ecimiadzin Academia *Kevorkian* care contribui mult la sporirea numărului clerului instruit. Afară de acestea, există seminare armenie la Erevan, Astrakhan și Noul-Nakhicevan, precum și un număr suficient de școli primare în toate orașele și comunele locuite de Armeni. Mișcarea aceasta culturală nepregetată făcu din Armeni elementul cel mai instruit din Caucaz.

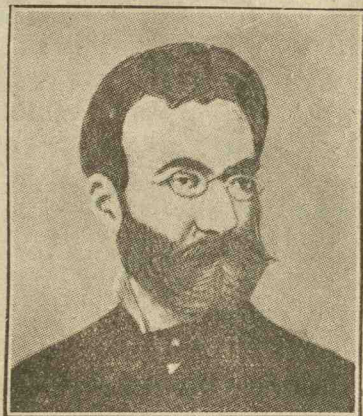
Tineretul, absolvind școalele naționale, își continua studiile de specialitate, fie în universitățile rusești, fie în străinătate. Medicii, avocații și artiștii cei mai de seamă din Caucaz erau Armenii, fără a vorbi de rolul de căpetenie ce-l îndeplineau ei pe terenul comercial și industrial.

Armenii din Caucaz folosiră în mod larg și puterea tiparului spre a răspândi lumina în masele poporului. Primul ziar, „*Caucazul*“, fu publicat în 1846 de către preotul Gabriel Patcanian. După „*Ararat*“, apăru *Meghu-Haiasdani* (Albina Armeniei), sub direcția preotului Stepan Mardinian (1858). Ziarul acesta, la care colaborau numeroși scriitori distinși, a contribuit mult la răspândirea gustului cititului printre Armeni.

În decursul anilor, atât presa cotidiană cât și cea periodică ajunseră la o importantă dezvoltare. Cităm : *Porț* (Incarcarea), *Arax*, *Murgi* (Ciocanul), *Lumă* (Obolul), *Arev* (Soa-

rele), *Kordzavor* (Lucrătorul). Unul dintre cotidienele cele mai răspândite fu *Mșak* (Cultivatorul), fondat de Grigore Ardzruni. În 1880 se înființă în Tiflis o mare societate de editură publicând opere originale și traduceri din marii scriitori ruși și apuseni, precum și reviste și tratate de pedagogie.

Ca popor cult și de ordine, Armenii au fost un element de propășire foarte important în Rusia, contribuind la înflorirea imperiului pe toate țărmurile. Poporul Armean a dat Rușiei bărbați cari s'au distins ca militari, savanți, oameni de stat și artiști.

Raffi

A fost armean generalul Mihail Loris Melicoff, învingătorul Turcilor, pe frontul Asiatic, în războiul din 1877-78. Melicoff se bucura de toată încrederea lui Alexandru al II-lea care îl numise președinte al Consiliului Suprem al Rusiei, însărcinându-l și cu alcătuirea primului proiect de Constituție pentru Rusia, admis de împărat.

Rafael Padganian

Erau Armeni generalii Lazarev, Der-Hugasoff, amiralul Macarof, Deasemenea generalul Samsonoff care s'a distins în războiul mondial pe frontul Oriental, generalul Bacraduni, care fu șeful de Stat-major rus sub

ministerul Kerenski, etc.

În învățământul universitar s'au distins Kerope Patga-

nian, profesor de Filologie la Universitatea din Petersburg ; Şamparoff, prof. de Drept la universitatea din Moscova, Nicola Caracaş, prof. de Mineralogie şi Geologie ; V. Totomiantz, de Economie politică ; Leon Mserianţ, de lingvistică, Adonţ, de Istorie, etc.

Generalul Der-Hugasoff

Dintre pictorii Armeni din Rusia cităm pe Aivazowski, artist cu reputaţie mondială, fraatele episcopului Gabriel Aivazian.

Intre scriitorii şi poeţii cari s'au remarcat ca pionieri ai renaşterii Armenilor din Rusia ocupă primele locuri *H. Apovian* (1806—1848) ; *Mikael Nalbandian* (1829 — 1866) mort în exil, *Raffi* (1835 — 1888) romancier ; *Rafael Padganian*, poet naţional, mort în Noul-Nakhicevan, în 1892. *Şirvanzade*, dramaturg, poetul *Isahaghian*, *Avedis Aharonian*, etc.

CAPITOLUL VII

Coloniile Armene

Nu odată Armenii în scurgerea veacurilor, au fost siliţi să-şi părăsească patria, spre a scăpa de masacre şi prigoane şi s'au aşezat în ţări depărtate unde au format colonii.

Cât timp Armenii erau idolatri ca şi vecinii lor, Perşii în primul rând, n'au suferit nici o asupraire. Inşă, primind creştinismul prea de timpuriu, Armenii au rămas izolaţi în mijlocul popoarelor păgâne cari, în cele din urmă, l-au distrus politiceşte, le-au ruinat ţara şi au silit o bună parte din locuitori să se expatrieze. Armenii îşi întorseseră privirile spre Apus. Inşă, Apusul creştin nu numai că n'a întins o

mână de ajutor Armeniei, care suferea din pricina religiei sale creștine, dar a căutat, prin toate mijloacele să o sleiască și mai mult de puteri. Bizanțul a dat Armeniei tot atâtea lovituri mortale ca și persanul și arabii.

Hazghert și Șah Abas, regii Persiei, pătrunzând în Armenia cu hoardele lor, nu s'au mulțumit cu masacrul și prădăciunile, ci au deportat mii de Armeni în țara lor. Iar când se stinse puterea persană și apărură Arabii mahomedani, zeci de mii de familii armeneste fură scoase cu sila de căminurile lor și pornite în Egipt, Arabia, Palestina și Siria, ca să populeze vaste regiuni pustii și să le înflorească cu munca și priceperea lor.

Un număr mare de Armeni fu dus în veacul al IV, de către Justinian, în Bizanț și așezat, mai ales, în Constantinopol și Tracia. Armenii aduseră mari servicii imperiului ca neguțători, meșteșugari, arhitecți și, mai ales, ca militari și guvernatori.

Bizanțul avu pe tronul său 14 împărați de viță armeană. Unul din aceștia, Maurik, aduse în Tracia noi colonii Armeneste cu cari își formă legiuni împotriva Avarilor. Sub Vasile al II-lea, care aparținea vechei familii princiare a Arșacizilor. Armenii din Tracia, sporiți prin noi imigrațiuni, avură de luptat împotriva Rușilor, Ungurilor și Bulgarilor, cari atacau imperiul.

Aceasta este obârșia numeroaselor colonii Armeneste din Constantinopol, Tracia și Bulgaria, până la Dunăre.

Armenii din Persia — Armenii din Persia, în număr ca de 150.0000, locuiesc mai ales în Aderbeigeanul persan, cu capitala Tebriz. Dar se găsesc comunități armeneste în toate orașele mari ale țării ca: Teheran, Djulfa-Nouă, întemeiată de Armenii deportați de Șah-Abas, Kazvin, Hamadan, Șiraz, etc.

Colonia Armeană din Persia a avut totdeauna de suferit persecuții din partea fanatismului persan care, nu o dată, a încercat prin torturi și amenințări de moarte să conver-

tească pe Armeni la islamism. Din această cauză, mii de Armeni au părăsit Persia trecând în provinciile vecine cucerite de Ruși.

Dar, de la înființarea Constituției, pentru care au luptat Armenii sub comanda generalisimului Eprem-Khan, el însuși Armean, colonia Armeană din Persia a început să respire mai liber.

Armenii din Persia, după pilda conaționalilor lor din Rusia și Turcia, au dat, din timpurile cele mai vechi, impuls culturii naționale. În Tebriz există patru școli secundare de băieți și fete, iar la Djulfa ei au *Liceul Central Național* și școlile de fete *Sf. Ecaterina* și *Kanian*. La Tebriz mai funcționează Societatea Armeană de conferințe populare și Societatea de binefacere a Femeilor Armene. Școli elementare armenesti se află în toate comunele din Aderbeigean.

Armenii au dat Persiei numeroși bărbați de seamă ca: Manuehr Khan, guvernatorul de Ispahan; Şaham Khan, guvernatorul de Şiraz; Djihanghir Khan, ministru de Arte și Meserii, întemeietorul arsenalului persan; Neriman Khan, ambasadorul Persiei la Londra; Ohanes Khan Masehian, traducătorul lui Shakespeare și ministru la Berlin, dr. Tiriakian Kan, medicul palatului, generalii Arşag și Socrate, principele Dadian, Nevruz Khan, etc.

Armenii din Egipt. — Colonia Armeană din Egipt e foarte veche. Armeni, foști captivi, aduși în Egipt de Arabi, sunt așezați mai ales la Cairo, Alexandria și Ramleh. Ei au Biserici și Școli proprii. Numărul coloniștilor a sporit simțitor după masacrele hamidiene din 1895—96, când mulți intelectuali Armeni din Turcia s'au refugiat în Egipt. Numărul Armenilor din Egipt a sporit și mai mult în urma prigoanei kemaliste din 1921. Armenii din Egipt se ocupă, mai ales, cu negoțul. Prima tipografie Armenească din Egipt s'a înființat în 1855 în Cairo. În decursul anilor, tipografiile sau înmulțit dând la lumină publicații periodice și cărți literare.

Printre Armenii cari s'au dintins în Egipt ca înalți demnitari, ocupă locul de frunte Nubar Pașa, primul-ministru al Kediului Ismail și reformatorul Egiptului, căruia i s'a ridicat o statuie de marmură în Cairo, Arakel Bey, guvernatorul Sudanului, Bogos Nubar Pașa, directorul general al căilor ferate Egiptene, Iacob Artin-Pașa, subsecretar de Stat la Ministerul Instrucției Publice, Leon Nafilian, profesor de Arta Arabă și de Istorie la Școala de Bele-Arte din Cairo, etc.

Armenii din India — Coloniile Armele din India au fost formate de Armemii plecați din Persia. Ele sunt așezate mai ales în Calcuta, Madras, Bombay, Surat, Setabat și Cicra și datează cu mult mai înainte de ocupația engleză. Biserica Armeană din Cicra a fost clădită în 1695. În Calcuta Armenii își aveau cartierul lor propriu care era, în acelaș timp, centrul cultural armenesc, cu școli, biserici și tipografii. Tot în cartierul acesta se afla și Căminul Imigranților, unde ori care nou venit avea dreptul să locuiască și să se hrănească gratuit timp de trei luni.

Tot atât de prospere erau și coloniile armenesti din Madras și Bombay, având biserici și școli. Prima tipografie Armeană din Madras a fost deschisă în 1772 de către Șahamirian. În 1809. În editura tipografiei Șmavonian din acel oraș apărea ziarul *Astarar* (Vestitorul).

Tipografiile armenesti din India au publicat în trecut un număr considerabil de cărți bisericești, didactice, literare și științifice.

Armenii din India se distinseră mult pe toate tărâmurile. Ei făceau comerț întins, iar firmele armenesti erau cele mai solide și mai prospere. Regii indieni dăduseră cele mai mari înlesniri acestui element harnic și cinstit, care contribuia mult la înflorirea economică a acelor vaste și bogate regiuni. Armenii mai îndeplineau și rolul de intermediari între englezi și indieni, bucurându-se de încrederea ambelor părți. Ei făceau parte din *Societatea Indiilor Orientale* și avea dreptul de

a călători, în interesul negoțului lor, pe vasele Companiei. În veacul al XII, parte din Armenii din Indii trecură în insulele Java, unde fură primiți cu multă simpatie de către Olandezi și înființară și acolo Colomii puternice.

Armenii din India, creindu-și avuții imense, fură printre cei dintâi cari se gândiră la progresul cultural al conaționalilor lor de pretutindeni. Astfel, bogătașul Samuel Murat întemeiă Colegiul armenesc din Paris de unde eși o pleiadă de tineri Armeni culți. Un alt bogătaș, Rafael Gharamian, înființă în Veneția Școla Superioară care poartă numele său, pusă sub direcțiunea Congregației Mekhitaristilor. În 1870 Școala din Paris fu mutată în Veneția unde ființează și azi sub numele de *Murat-Rafaelian*.

Sub ocupațiunea engleză, coloniile armenice din India și-au pierdut în parte din vechea lor prosperitate, din cauza concurenței comerțului englez.

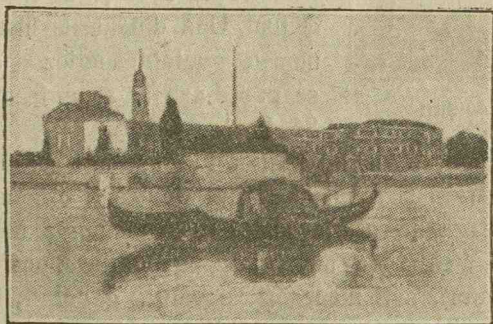
Totuși, ele mai dăinuiesc și azi și se interesează foarte de aproape de soarta națiunii căreia aparțin.

Armenii din Olanda. — În Olanda exista pe vremuri o colonie armeană compusă din neguțării veniți din Djulfa prin veacul al XVI. În Amsterdam exista și o biserică Armeană, acum în ruine, a cărei inscripție e păstrată în muzeul din Marsilia. Tot în Amsterdam ființa și o tipografie armeană întemeiată în 1658 de către diaconul Dzareți. Aci s'au tipărit Biblia și alte cărți bisericești precum și geografia Armeniei atribuită lui Moise de Khoren. Această din urmă lucrare a fost tipărită prin îngrijirea episcopului Oskan din Erevan. Tipografia Armeană din Amsterdam a fost strămutată la Veneția în 1717.

Armenii din Italia. — Coloniile armenice din Italia și din insulele Mediteranei provin din Cilicia și au fost provocate de căderea Regatului Armeano-Cilician. Creta, Cipru, Rodos erau pline de familii armenice refugiate de invazia Arabilor Egipteni, cari ocupaseră Regatul. De acolo, emigranții

Armeni se duseră la Roma, Neapole, Genua, Livorno, Piza și, mai ales, la Veneția. Colonia din acest din urmă oraș comercial datează din veacul XIII-lea. Dogii Veneției au dat cea mai largă ospitalitate refugiaților Armeni cari, prin serviciile aduse țării, dobândiră mare influență. Piața S. Marco din Veneția era în mare parte atribuită neguțătorilor Armeni, cari vindeau, mai ales, obiecte de artă și țesături indiene. Comunitățile Armene din vechea Italie își aveau școlile și bisericile lor. Prima tipografie Armeană din Veneția a fost înființată în 1512 de către Iacob Păcătosul, care a tipărit cinci cărți bisericești păstrate și acum în biblioteca Congregațiunii Mehitariștilor din localitate.

Intervenția jeshuților făcu, însă, ca, cu timpul, coloniile

Insula Sf. Lazăr

Armene din Italia să-și piarză caracterul lor național. Sub presiunea clerului catolic, Armenii, puțin câte puțin, se despărțiră de religia strămoșească și trecură la catolicism. Deosebirea de confesiune dispărând, iar pe de altă parte înmulțându-se încusciririle cu străinii, noile generații fură înghițite de curentul puternic al mediului. Cele 25 biserici armenesti din Italia, cu avuțiile lor imense, trecură în stăpânirea clerului catolic. In Veneția există și acum o stradă numită Calle Degli Armeni, unde odinioară locuiau Armeni în mare număr.

Totuși, Veneția rămâne și în zilele noastre ca un mare centru cultural armenesc, grație existenței lângă acel oraș a Congregației părinților Mekhitarishi.

Această Congregație, întemeiată în 1676 de către abatele Mekhitar, ocupă întreaga insulă Sf. Lazar din Mediterana, devenită în 1823 proprietatea ei și e renumită în toată Europa pentru muzeele sale, biblioteca bogată, manuscrisurile vechi și tipografia care trece drept una din cele mai perfecționate din Italia. Scriitorul englez Lord Byron a trăit câțva timp în această insulă ca oaspete, atras de frumusețile firei și de mediul intelectual. Una din aleele insulei poartă numele poetului englez a cărui pană se păstrează și acum în muzeul dela Sf. Lazăr.

P. L. Alișan

Congregația Mekhitarishiților a adus mari servicii culturii armenе, tipărint și răspândint mii de cărți originale și traduceri. Intreaga literatură clasică a Apusului a fost tradusă în limba Armeană de membri congregațiunei care numără printre membrii săi numeroși savanți, geografi, istorici și filozofi ca : Alișan, Ciamcian, Aidinian, Hurmuz, etc., etc.

Aci se publică Revista Științifică *Basmavep*, care are vechime de nouă decenii.

Regele Carol al României a vizitat S. Lazar în ziua de 6 Septembrie 1894.

Congregația a mai fost vizitată de Impăratul Nicolae al II-lea al Rusiei, de Frantz Iosif, de Eduard al Angliei, de Regele Umberto, de Regina Margareta, de Victor Emanuel al II-lea, de Frederic Wilhelm al Germaniei, de Thierre și de toate persoanele de seamă din lumea artistică și literară cari

au trecut prin faimoasa Capitală a Dogilor. Iar acum în urmă de Regele Ferdinand al României și de Regina Maria. 1)

CAPITOLUL VIII

Armenii din Polonia.

Polonia a fost una din țările unde emigrații Armeni s'au stabilit în mare număr.

Aceste emigrațiuni au fost determinate de căderea dinastiei

Deportarea Armenilor în Persia (vezi pag. 9)

Bacratizilor (1045), de dărâmarea orașului Ani (veacul VIII) și, în fine, de ocuparea Crimeei de către Turci (1475).

Încă din veacul al VI-lea existau colonii armenesti în

1) Pe la începutul veacului al XIX-lea, o ramură a Congregației din Veneția a trecut mai întâi la Triest, iar apoi la Viena. Aceasta din urmă, poartă denumirea de Congregația Mekhitaristilor din Viena. Mănăstirea are o Casă de editură cu Tipografie proprie și o Bibliotecă bogată în publicațiuni Armenesti. Aci se publică revista filologică *Hantes*.

țara Hunilor, la nordul Caucazului, compuse din refugiați din Persia. În apropiere de orașul Kazan, vechea capitală a Bulgarilor, s'au descoperit pietre funerare cu inscripții armeneste din veacurile VI, IX și XI.

În veacul al XIII-lea, Tătarii, invadând Armenia, deportară un număr considerabil de Armeni în regiunile Astrakhan și Kazan de pe Volga. Neputând, însă, suporta jugul tătăresc, Armenii se adresară Genovezilor cari, pe atunci, stăpâneau orașul Kafa sau Teodosia din Crimeea și alte câteva puncte strategice din peninsula. În urma unei convenții încheiate cu Genovezii, Armenii trecură în masă în Crimeea croindu-și drumul cu armele în mână.

Ei populară părțile pustii ale Crimeei pe carj le înfloriră în scurtă vreme, înființând sate noi și clădind biserici și mănăstiri. Numai în Teodosia trăiau peste o sută de mii de Armeni, ocupându-se cu agricultura, meșteșugurile și negoțul.

Genovezii, din partea lor, ofereau toate înlesnirile Armenilor, cari înfloreau peninsula. Cronicarii vremei dădeau Crimeei denumirea de *Armenia Maritima*.

Din nefericire, soarta Armenilor se schimbă când Crimeea, după căderea imperiului Bizantin, fu cucerită de Turci.

Persecuțiile acestora erau atât de crude, în cât Armeniilor fură siliți să-și părăsească căminurile și să caute adăpost prin alte meleaguri. Și astfel, împărțiți în două coloane, ei emigrară spre Apus, unii trecând în Galiția, Podolia și Volhinia, iar alții în Moldova, unde existau colonii mai vechi.

Dar colonia cea mai numeroasă se afla în orașul Lemberg, unde Armenii își aveau cartierul lor a parte. Regii Poloniei, văzând bunele calități ale acestor imigranți, le acordară privilegiile civile și libertatea cultului.

Cazimir al III-lea (1333 — 1370) încuviință instituirea unui Consiliu Național armenesc la Kamenit-Podolsk, prezidat de un șef numit Voit. Consiliul se compunea din doisprezece judecători cari administrau treburile Comunității. Toate actele

și deliberările oficiale se făceau în limba Armeană și după legile armenesti. Tribunalul armenesc din Kamenîț putea da și sentințe de moarte.

Tribunalul acesta a fost vizitat în ziua de 18 Septembrie 1572 de Bogdan, voevodul Valahilor. Armenii au organizat serbări în onoarea lui primindu-l cu cântece ¹⁾.

În 1363 Armenii din Lemberg își clădiră o biserică monumentală în locul celei de lemn care data din 1183. Aci era reședința șefului spiritual, depinzând de Patriarhul suprem din Ecimiadzin ²⁾. Jurisdicțiunea episcopului se întindea și asupra bisericilor Armene din Podolia, Bucovina, Moldova și Valahia.

În 1516, din ordinul regelui Sigismund al Poloniei, Armenii din Lemberg își avură tribunalul lor propriu numit Ratușe.

Urmașii imediați ai lui Sigismund, Ștefan Batori și Ion al III-lea Sobiesky sporiră și mai mult privilegiile supușilor lor Armeni.

Tribunalul Armenesc din Lemberg dăinui până în anul 1784. Instalat în centrul orașului, tribunalul avea o bibliotecă foarte bogată în manuscrise din veacurile X și XII aduse din Armenia ³⁾.

1) Acest amănunt e înregistrat în *Kamenîț* sau *Cronica Armenilor din Moldova și Polonia*. Cronicarul mai spune că Bogdan, un tânăr foarte chipeș, de 17 ani, a fost găzduit de Pototzky, starostele orașului. După trei zile de ședere în Kamenîț, Bogdan a plecat la Hotin de frică să nu-lucidă boerii săi. Apoi, s'a întors la Iași cedând stăruințelor unei delgeații în care figura și Mitropolitul.

2) Primul episcop al Armenilor din Polonia fu Grigorie, întărit de Cataligosul Constantin în 1375.

3) După convertirea silnică a Armenilor din Polonia la catolicism, sub Vladislav, mare parte din aceste manuscrise pieriră. Cele rămase, în număr de 42, sunt păstrate acum în biblioteca Mekhitaristilor din Veneția. Între aceste manuscrise se află și *Kamenîța sau Cronica Armenilor din Polonia și Moldova din 1467—1621*. Manuscrisul acesta, scris în armeneste și tătarește, important și pentru Istoria Moldovei, a fost tradus în parte în limbă română și tipărit de Gr. M. Buciu, consilier la Casație,

La început, limba Armenilor din Polonia era dialectul Aniot. Dar, în veacul XV, venind din țările tătare un mare număr de imigranți noi, cari nu vorbeau decât tătarește, se produse o mare confuzie. Mare parte din imigranții cei vechi își uitară, cu încetul, limba maternă, întrebuițând și ei idiomul noilor sosiți. Din epoca aceasta datează cărți de rugăciuni scrise în limba tătară. Și tot din această pricină și Kamenîța este scrisă, în parte, în aceeași limbă. Dar, limba tătară fiind săracă și neaptă pentru formularea legilor, Armenii, imitând pe Poloni, introduseră în legislația lor limba latină.

Încetând imigrările din ținuturile tătare, Armenii din Polonia uitară și limba aceasta, care fu înlocuită cu limba țării.

Armenii din Polonia făceau negoț întins cu țările vecine și cu întreg Orientul. Ei aveau o stare prosperă și deveniră folositori patriei lor adoptive nu numai pe tărâmul economic ci și ca demnitari ai Statului și militari de valoare.

Astfel, în 1410, la bătălia dela Grumvald, nobilimea armeană din Lemberg luptă alături de Ladislav Jagellon, iar în 1683, cinci mii de soldați Armeni din armata lui Sobieșky, se bătură, la porțile Vienei, împotriva Turcilor.

Armenii din Polonia mai deteră țarei doi, erudiți de seamă și anume pe Ștefan Roșkian, autorul unui mare dicționar armeano-latin și latino-armean și pe Ștefan Polonezul, născut în Lemberg, scriitor și traducătorul mai multor importante opere.

Persecuțiile religioase. — În veacul al XVII-lea catolicismul inaugurasă o nouă și aprigă activitate spre a remedea sdruncinul suferit cu un veac în urmă din partea protestantismului.

Jesuiții deteră Armenilor din Polonia lovitura de moarte convertind cu sila la catolicism pe o parte din ei și silind pe cei l'alți să se refugieze în alte țări.

Ei fură ajutați în realizarea țelurilor lor de însuși episcopul.

Armean al Lembergului, Nicol Torosovici, înălțat la acest rang bisericesc, în 1626, prin fraudă și contra voinței poporenilor.

Nicol, sprijinit de jesuiți, începu să semene discordia în sânul păstoriților săi. Armenii, desnădăjduiți de purtările anti-naționale ale nedemmului episcop, se răsvrătiră și cerură intervenția Catoligosului din Ecimiadzin, șeful suprem al Bisericii Armene. Catoligosul Moise al III-lea trimise un delegat în anchetă și solicită, în același timp, protecția Regelui Poloniei.

Războaiele lui David Beg (vezi pag. 15)

Dar nicio intervenție nu aduse foloase, din cauză că Nicol, tot cu concursul jesuiților, se declară catolic apostolic roman și confiscă toate bisericile Armene din Polonia cu avutul lor. După aceste frământări, cari dăinuiră două decenii, marea majoritate a Armenilor din Lemberg, revoltată de nedreptatea ce se făcuse, părăsi țara. Din 50000 de Armeni cari locuiau în Lemberg nu rămaseră de cât 5000. Cu concursul Papei se deschise în oraș și o școală pentru educația copiilor Armenilor în spiritul catolic. Murind Nicol în 1681, doi clerici Armeni,

trimiși din Roma, continuară opera de convertire silită la catolicism a Armenilor din Polonia. Sub episcopul Vartan Hunanian, în 1689, Armenii rămași primiră, în fine, catolicismul, iar Hunanian rupse toate legăturile cu Ecimiadzinul și proclamă unirea cu Biserica Romei.

Și astfel se stinse Colonia Armeană atât de prosperă din Polonia. În zilele noastre abia dacă se mai găsesc la Lemberg și împrejurimi vre-o 5000 de Armeni catolici, descendenții celor convertiți cu silă. În bisericile lor, confiscate de jesuiți, se slujește în limba Armeană, pronunțată cu un accent latinesc care o face neînțeleasă de credincioși.

Orașul Kuti din Galiția a fost întemeiat de o colonie Armeană în 1715, sub regele August al II-lea al Poloniei. Colonia era compusă din Armeni plecați din Moldova și Bucovina. Kuti deveni un important centru industrial. Armenii fabricau mai ales piei de culoare roșie pe cari le exportau în Ungaria. Cu aceste piei se confecționau încălțăminte pentru nobilimea maghiară. În veacul al 18-lea, Kuti era oraș pur armenesc cu tribunal propriu și administrație autonomă. Mai târziu, veniră evreii, rutenii și polonii, cari covârșiră cu superioritatea numerică peste meietorii orașului. În prezent, în Kuti se află un număr de familii armenesti cari și-au păstrat limba maternă. Biserica lor se ridică pe punctul cel mai înalt al orașului.

CAP. IX

Armenii din Țările Românești Transilvania

După cronicarii unguri, armenii se așezară în Transilvania încă pe timpul Ducelui Gheza, prin 972-995 și al Sf. Ștefan, prin 997-1038, dobândind importante privilegii de la regele Vladimir IV. Sub domnia acestuia, partea țării populată de Armeni se numea *Terra Armenorum*. Dar, spre sfârșitul

domniei lui Vladimir, această regiune fu dăruită congregației Sf. Ana a Augustinilor din Grand.¹⁾

Dar, exodul cel mare al Armenilor începu în 1239, când ei părăsiră capitala Ani. Anioții se stabiliră mai întâi în Crimeea, pe care o părăsiră din cauza ocupațiunei turcești. Din Crimeea trecură în Polonia, dar o parte din ei, din cauza persecuției religioase, se refugiă în Moldova. De aci, față de vicisitudinile timpurilor, Armenii se retraseră în munții Carpați. de unde principele Arafî I îi primi, în 1671, în Transilvania. Astfel încât, de la plecarea lor din patria mună, Ani, Armenii trăiră patru veacuri prin Crimeea, Polonia, și Moldova, fiind siliți să strice de trei ori gospodăriile ce le întemeiaseră.

Armenii se așează în număr mai mare la Gherla, Gheorghio, Bașfalău (Ibașfalău), Sepviz, Bistrița, Cic-Șomleo, Canta, Betele, Gheorgheni, etc.

Intre imigranți era și Episcopul Minas, Superiorul Mănăstirei Zamca de lângă Suceava.

Cea mai numeroasă din aceste colonii fu cea de la Gherle. Orașul actual neexistând încă, refugiații se așează într'un sat din apropiere, de a lungul țărmlui răsăritean al Someșului. În vechime, în acea regiune ființase o colonie romană, după cum s'a dovedit descoperindu-se monede vechi de aramă și argint, urme de pietre funerare, construcții, băi, conducte și obiecte de artă, între cari o statueta a Minervei. La sosirea imigranților Armeni, exista castelul cardinalului Martinuzzi (Axa nova) zidit în 1540.

Arafî I, prin decretul său dela 30 Oct. 1680, autoriză pe Armeni să-și exercite negoțul în întreaga țară. Urmașul său, Arafî al II-lea, întări drepturile acestea. Refugiații Ar-

1) În 1343 exista la Tâlmaci (Ardeal) episcopul Armean Mardiros. S'a descoperit sigilul acestui prelat, cu înscricția Martini Episcop Armenorum de Talmachi. După Hașdeu, de acest episcop depindea și Biserica Argeș, ciădită de pribegi Armeni. (Noua Revistă 1888 No. 4).

meni, fiind de mai înainte în legături comerciale cu Orientul și Occidentul, înfloriră mult comerțul local. Industriile de căpetenie cu cari se îndeletniceau erau tăbăcăria și fabricațiunea pielei fine de căprioară, în diverse culori, mai ales în cea roșie, cunoscând ei singuri secretele fabricațiunei. Armenii mai făceau un comerț foarte întins de vite. Secuii și Sașii băștinași nu priveau cu ochi buni pe noii veniți și, din cauza opoziției lor, Armenii nu dobândiră calitatea de pământeni decât după scurgerea unui răstimp de un veac și jumătate ¹⁾.

Sub Habsburgi, fiind pe tron împăratul Leopold, Armenii din Transilvania se uniră cu Roma. Aceasta începu

Orfelinatul Armean din Gerla

prin convertirea la catolicism a episcopului Minas. Urmașul acestuia, Axente Vărzar, de fel din Botoșani, sacrat de episcopul Vartan Hunanian (1691), fu numit Vicar Apostolic al Armenilor din Transilvania.

Episcopul Vărzar a întemeiat orașul Gherla din ordnul împăratului, în apropierea castelului Martinuzzi.

¹⁾ Gherla sau Metropola Armenilor din Transilvania, de P. Gr. Govrik, Viena, 1856.

Planurile oraşului au fost întocmite de arhitectul armean Alexa, pe care episcopul îl adusese cu dânsul din Roma.

Terenul pe care s'a construit oraşul Gherla a fost cumpărat de obştea armeană de la Stat şi parcat în loturi costând câte 100 fiorini. Suma fu achitată integral împărătesei Maria Tereza abia în 1758.

În vechile inscripţii, oraşul se numeşte Armenopolis sau Armenierstadt. Mai târziu i se dăte denumirea de Szomujvar, după numele Someşului. Denumirea românească de Gherla provine de la castelul Martinuzzi, transformat în penitenciar.

Gherla deveni un oraşel frumos cu case cochete, străzi curate şi pieţe dreptunghiulare. Locuit aproape exclusiv de Armeni, oraşul fu un important centru comercial şi industrial, aducând mari foloase Statului.

Cea mai veche biserică armeană din Gherla fu zidită în 1724 de fraţii Simaian. O singură biserică nefiind îndesulătoare pentru cele 3000 familii armenesti, în 1748 se zidi catedrala Sf. Treime. Împărăteasa Maria Tereza oferi fierul necesar construcţiei. Se mai clădiră două capele. Odăjdiile şi obiectele bisericesti donate de împărăteasa Eleonora episcopului Axente, se păstrează şi azi, ca şi pictura de Rubens dăruită de Francisc, reprezentând coborârea de pe cruce a Mântuitorului.

Pentru buna orânduială a oraşului, Armenii din Gherla înjghebaseră de la început o administraţie proprie, compusă din 12 bătrâni, având ca şef sau judecător pe Hacic Agopşa. Prin decret special dat de Carol al VI-lea al Austriei (1711), Gherla, (ca şi Elisabetpol) fu declarat oraş liber împărătesc. Ambele oraşe avură câte un Consiliu Superior (Magistrat) autorizate de Stat, formate din 12 judecători Armeni. Preşedintele, tot Armean, avea titlul de Birow (comandant). Afară de aceasta, mai funcţiona şi un Consiliu secundar de 40 jude-

cători, numiți *Suta*. Președintele acestui consiliu, *Orator*, avea vot și în Magistrat.

Armenii din Gherla erau constituiți în bresle. Erau breslele tăbăcarilor, pielarilor, neguțătorilor, etc. și Uniunii religioase ca : Sf. Ioachim și Ana, Sf. Grigore Luminătorul, Sfânta Treime.

Fiecare din aceste înjghebări își avea regulamentul întărit de autoritatea competentă¹⁾.

Armenii din Gherla trăiau o viață proprie, având școli pentru educația ambelor sexe și o literatură populară bogată. Vorbeau un dialect numit al Armenilor transilvăneni cuprinzând și multe cuvinte ungare, latine și românești²⁾.

Intr'o poezie populară din 1840, se vede numele maimarilor din Gherla. Sunt citați cu elogii : consilierul Iacobfyi, Malin, Baltan, Laslo, Gorovei, Ereș, etc.

Printre intelectualii armeni din Gherla, cari au lăsat un nume, sunt : Zaharia Gabrușian (1794—1858) profesor, scriitor și poet ; Hacic Lucaci, istoric, autorul lucrării *Historia Armenorum Transilvaniae* ; Gr. Țețian, profesor ; Ariton Molnar, publicist, autorul unei *Istории Generale* și a *Istoriei Ungurilor* ; Szongott, redactorul Revistei „*Armenia*“ (1887) în limba Ungară și organizatorul principal al Muzăului Armean din Gherla, bogat în manuscrise vechi și obiecte antice. A avut o lăudabilă activitate literară Merza Jules.

Eugeniu de Savoia, cucerind Ungaria de Sud, iar regiunea aceasta despopulându-se, terenurile fură scoase în vânzare. Cu ocazia aceasta, multe familii armenesti din Gherla, Elizabetpol și Ghergheni, ca : familiile Gorovei, Caracioni,

1) Regulamentele sunt transcrise după originalele aflătoare în arhive, în lucrarea Gherla sau Metropola Armenilor din Transilvania de P. Gr. Govrig.

2) În documentele și poeziile populare publicate de Părintele Govrig figurează cuvinte ca : măcar, crășmă, gâlceavă, cocoană, vecin, iscriitor, năma (numai), gol, țidulă, termen, slujbă, etc., aduse, probabil, cu ei, din Moldova.

Țăranu, Novac, Daniel, Kiș, Vartan, Izecuț, etc., se stabiliră acolo, valorificând pământul părăginit prin lucrări de asanare.

Armenii din Transilvania suferiră un mare neajuns, de ordin național-religios, în urma morții episcopului Axente Vărzar, în 1715.

De și Vărzar desemnase ca urmaș al său, pe scaunul vicariatului apostolic, pe arhimandritul Ștefan Roșca, totuși, Armenii se întruniră la Gheorgheni spre a alege un nou episcop. Ne ajungând la nici o înțelegere, Maria Tereza numi pe Minas Torosian. Acestuia, abia ajuns la Gherla, i se aduseră grave acuzațiuni din partea fratelui unui prelat candidat de episcop. Se decise ca doi canonici din Karlsburg să se transporte la Gherla spre a judeca cazul. Dar, femeile armene din Gherla înconjurară biserica unde urma să aibă loc judecata și, de teamă ca nu cumva să se creeze un prilej ca în bisericile armene să se introducă cultul latin, izgoniră pe preoți cu strigăte de : „nu trebuie la noi saecula saeculorum.“

Armean din Gherla

Prin intrigile jezuiților, cari căutau mijloace pentru maghiarizarea Armenilor, alegerea de episcop nu se putu efectua, iar bisericile armene din Transilvania trecură provizor sub jurisdicția episcopului latin.

Provizoratul acesta dăinuește de două veacuri. În decursul anilor, toate demersurile Armenilor pe lângă Vatican,

pentru reînființarea vicariatului armeano-catolic din Gherla au rămas fără rezultat.

Sub oblăduirea românească, Armenii din Transilvania au făcut demersuri noi spre a redobândi dreptul lor secular, de a-și administra Biserica lor fără amestecul episcopului maghiar.

Concomitent cu Gherla, a înflorit Bastbalău, vechia denumire a orașului Elizabetpol, unde colonia Armeană datează tot din anii 1680. Biserica a fost zidită în 1722. Ca și cei din Gherla și aceștia s'a bucurat de solitudinea suveranilor cari le-au dat toate înlesnirile pentru dezvoltarea lor economică și culturală și progresul regiunii.

Organizația Armenilor din Elizabetpol a fost aproape identică cu aceea din Gherla, având și ei tribunal armenesc și bresle.

Administrația internă a orașului era foarte strictă. Totul era reglementat, până și orele pentru frecventarea cărciumilor, portul, etc. Nu putea ori și cine să poarte bastonul, care era un semn de distincție rezervat judecătorilor. Femeilor le era interzise luxul și portul bijuteriilor.

I N M O L D O V A

CAPITOLUL X

Armenii au imigrat în Moldova în veacul al XI lea. Aceea ce se știe de bună seamă este că înainte de Dragoș-Vedă această populație cuprindea în sine o numeroasă populația Armeană (Hașdeu). Moldova era puntea de trecere a emigranților Armeni cari veneau din Crimeea ducându-se la Lemberg în Polonia. Parte din pribegi se opriră în Cetatea-Albă, iar parte în Moldova. Ori unde s'au așezat pribegii Armeni, ei au devenit pretutindeni buni cetățeni, fără a-și pierde totuși limba și tradițiile lor străbune (Hașdeu).

În epoca aceea, prin veacurile XI—XV, populația Moldovei era foarte rară. Pământurile n'aveau valoare, agricultura fiind înapoiată. Cu 30—40 ducați se putea cumpăra o moșie. Nici pădurile nu erau valorificate. În schimb, locuitorii se ocupau cu creșterea vitelor.

Pentru înflorirea economică a țării, Alexandru-cel-Bun (1400—1432) și Ștefan-cel-Mare oferă mari înlesniri neguțătorilor Armeni și Sași din Polonia ca să-i atragă în Moldova. Un mare număr de Armeni și de Sași trecură în Moldova stabilindu-se în Suceava, Siret și Cernăuți cari deveniră centre comerciale. Prin hrisovul său din 8 Oct. 1407, Alexandru-cel-Bun, dând privilegiile negustorilor steini, și chemându-i în țară, se relevă ca primul organizator al comerțului moldovean.

Din punctul de vedere comercial, Moldova prezenta avantajul de a se găsi pe marele drum al negoțului, pe unde Armenii puteau să desfacă mărfurile din Orient și Occident în Polonia și Germania de Răsărit și să cultive relațiuni economice cu toate țările învecinate.

Sub domnia lui Alexandru cel Bun (1418) trei mii de familii Armenești locuiau în cele șapte orașe mari desemnate de voevod și anume : Suceava, Cetatea Albă, Galați, Vaslui, Botoșani, Dorohoi, și Hotin. În epoca aceea trăiau în Suceava 700 familii armenești. Numărul cel mare al Armenilor din Suceava reese și din cele șase biserici ce le aveau în acest oraș. Bisericile armenești din Suceava depindeau de Eparhia din Lemberg, ca și cele din Siret, Kamenit, Lutca și Akerman. Din arhivele din Ecimiadzin se vede totuși, că Armenii din Suceava își aveau episcopul propriu cu reședința în mănăstirea Zamka. Insuși orașul Siret, în 1401, era reședința unui episcop Armean.

Suceava era întrepriză de mărfuri și vamă principală. Neguțătorii Armeni, trecând prin această vamă, puteau să și desfacă mărfurile pe loc sau să le treacă în Ungaria sau Basarabia.

De la Suceava erau drumuri în toate direcțiunile și anume spre Hotin, Kamenîț, Rusia de Sud, Iași și Akerman. Un alt drum ducea prin Siret și Cernăuți la Lemberg.

În veacul al XV situația economică a Armenilor era foarte înfloritoare în Moldova, unde ei găsiră un camp vast de activitate comercială. Armenii exportau vite, cai, piei, ceară, miere etc., importând produsele industriale din Occident, cari aveau mare căutare. Ei erau mulțumiți cu banul câștigat cu cinste și răbdători la restriște (N lorga).

Cu modul acesta, numărul Armenilor din Moldova crescuse simțitor. Armenii formau o parte importantă a populației urbane.

Evreii erau foarte puțini numeroși în Moldova, vre-o 3-400 familii în total.

Voevozii Moldoveni aveau dispozițiile cele mai rele către elementul evreesc, considerându-l cămătar și spoliator al populației rurale. De aceea, ei încurajau pe neguțătorii Armeni și Sași. Evreii erau persecutați și trecuți de multe ori peste hotare. Din această pricină, evreii nu se puteau înmulți în Moldova și nu puteau concura pe Armeni.

Ocotirea negustorilor Armeni își are explicația și în starea ruinată a vistieriei țării.

Din cauza privilegiilor, boerii mari și înaltul cler erau scutiți de dări ca și mulțimea țărănimei iobage. Numărul contribuabililor era foarte redus. De altă parte, Voevodul, împovărat cu grelele cheltueli ale Curții, mai era ținut să plătească tributul Porții și să suporte spoliatiunile turcești. De pe urma negustorimei streine în Moldova, veniturile vistieriei sporiră simțitor. Birul pus pe Armeni era de 14 florini pe an. Pe lângă aceasta, alte dări erau impuse pe anumitele categorii ale populației. Cântăritul, atribuit Sf. Spiridonii din Iași, era plătit de fiecare dughiană unde se vindea cu cotul. Această dare se plătea și de negustorii Armeni ambulanți cari își exercitau negoțul prin târguri.

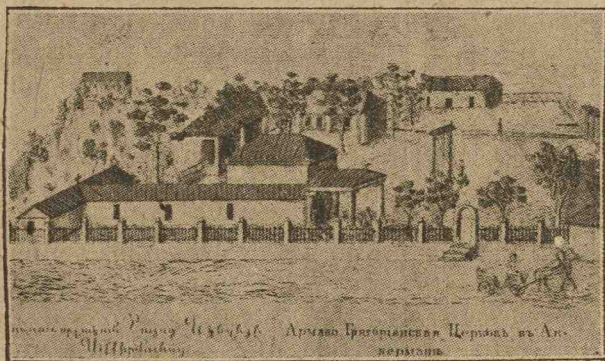

Armenii plăteau impozitul cu atât mai bucuros, cu cât comerțul lor le producea venituri mari.

Ei se bucurau de o administrație proprie a lor și au arătat că meritau pe deplin privilegiile și înlesnirile ce le ofereau Voevozii (Hașdeu).

Ca și la Lemberg și Gherla, ei aveau Comunitatea lor proprie armenească cu șoltuzii și părcalabii lor. Sub domnia lui Alexandru cel Bun, capul Municipalității din Suceava era Armeanul Sarchiz. În 1669, un alt Armean, Ciril, îndeplinea aceeași demnitate.

În orașele unde erau numeroși, Armenii își aveau pe

Biserica Armeană din Cetatea Albă

reprezentanții lor în Consiliile Municipale locale, în raport cu numărul lor.

Fiind în această stare de prosperitate, Armenii din Moldova își clădiră locașurile de rugăciune, dintre cari unele există și azi. Probabil, bisericile primilor imigranți din veacul al XI au fost de lemn, iar clădirile monumentale de zid s'au clădit mai târziu de către meșteri și arhitecți Armeni.

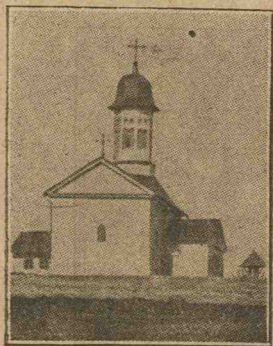
Cetatea Albă. — În ordine cronologică, cea mai veche biserică armeană din Țările Românești, fu cea din Cetatea-

Albă, orașul acesta fiind prima etapă pentru Armenii cari veneau din Crimeea și se duceau în Polonia ¹⁾. Acolo se găsesc, până azi, pietre cu inscripții armenesti cu data de 567 a erei creștine. Numărul inscripțiilor este de 38, cele mai vechi aflându-se în interiorul bisericii Armene din oraș, situată la o adâncime de vre-o trei metri de la suprafața solului. Ele sunt săpate în marmură cu ornamente în stil armean, prezentând și o valoare artistică. ²⁾

Suceava. — În Suceava Armenii au avut șase biserici din cari există patru și în zilele noastre.

Între acestea se află Mănăstirea Haci-Gadar (ex-voto), zidită la 1512 de ctitorul Drăgan Donavec sub Bogdan Chiorul. Mănăstirea, așezată pe o colină, e, acum, loc de pelerinaj, cunoscut sub numele de Mitocul cel Armenesc. Clopotul bisericii se zice că ar fi fost adus din Ani.

Biserica Sf. Cruce, zidită în 1521, de Hacik Hancoian, pe timpul lui Ștefăniță Vodă al V-lea, se află în centrul orașului.

Mănăstirea Haci-Gadar — Această biserică posedă o evanghelie scrisă în 1645.

Cea mai interesantă este mănăstirea Zamka, în stil armean bizantin, clădit în 1551, cu hramul Sf. Auxentie, fostă reședință a episcopatului armean din Țările Românești.

Mănăstirea se compune din trei clădiri răzlețe înconjurate cu ziduri înalte de unde își trage și denumirea de Zamka, însemnând cetate. Dintre clădiri, una este mănăstirea propriu zisă, cea de adoua este clopotnița, zidită în 1606 și, în fine, biserica cu hramul Sf. Auxentie.

1) Gr. Goilov, Bisericile Armene de prin Țările Române.

2) Gr. Avakian, Inscripțiile Armenesti din Cetatea Albă.

În fața altarului se află mormântul ziditorului bisericii cu următoarea inscripție : Aci zace Agopșa, fiul lui Amira, acesta este ziditorul Bisericii sfinte a Armenilor de răsărit. 1000 al erei armene ¹⁾.

Această dată corespunzând domniei lui Ștefan VI Rareș, se născu întrebarea dacă acest Voevod ar fi autorizat clădirea unei biserici armenesci. De aceea, s'a emis și părerea că mănăstirea ar fi clădită sub domnia lui Ștefan cel Mare, marele protector al Armenilor din Moldova ²⁾.

După o altă versiune, Zamka ar fi fost mai întâi biserică greacă, și cedată mai târziu Armenilor, ceace nu pare admisibil.

Voevozii Moldoveni, până la Gheorghe Duca (1666 72) aveau mare solitudine pentru mănăstirea Zamka, și toți cei

Mănăstirea Zamka

cari locuiau acolo erau scutiți de dări. Dar, sub Duca Vodă, din cauza persecuțiilor și grelelor dări, mulți Armeni din Bucovina trecură în Transilvania, împreună cu episcopul lor Minas, cel dintâi stareț al acestei mănăstiri.

Sub ocupațiunea austriacă, Zamka trecu prin multe peri-

1) Era armeană se socotește de la anul 551, când s'a ținut Sinedul de la Tevin.

2) Iohan Pulch, Mănăstirea armeană Zamka.

peții. Astfel, în războiul de la 1809, guvernul transformă mănăstirea în depozit de arme și munițiuni. După terminarea războiului, sub diferite pretexte, austriacii refuzară să restituie mănăstirea comunității armene. Aceste pretexte erau, că armenii posedă și alte biserici în Suceava, precum și plecarea episcopului. Urmă un proces care dură două decenii și fu câștigat de comunitatea armeană (1829). Șanțurile și întăririle din jurul mănăstirii au fost făcute de Ion Sobiesky, care tăbăra acolo în 1669.

Cernăuții.—Prin pozițiunea i geografică, Cernăuții au fost totdeauna un important centru comercial între Moldova și ținuturile austriace. Ca atare, orașul acesta a atras din timpurile cele mai vechi numeroși imigranți armeni. Cernăuții formau, după Suceava, cel de al doilea centru armenesc din Bucovina. Prin 1740, armenii de aci, de rit catolic, aveau două biserici, cari au fost dustruse de năvălirea cazacilor și de incendierea orașului de către aceștia. Desele războaie ce s'au abătut asupra orașului slăbind comerțul, Armenii s'au împrăștiat, ne mai putând să-și agonisească existența. Acum în Cernăuți, numărul armenilor rămași este neînsemnat. În strada Armeană, populată altă dată de Armeni, se ridică biserica Armeano-catolică, unde se slujește în limba maternă.

La *Gura-Humorului*, unde se mai află câteva familii armenesti, există o biserică căzută în ruină.

Iași.—Comunitatea Armeană din Iași este una din cele mai vechi, după cum reese din inscripția Bisericii Armene din localitate: „Cu mila lui D-zeu s'a pus temelia bisericii Sf. Născătoare de D-zeu, prin stăruința părintelui Iacob și a hagiilor Marcus și Grigore 1395*.

Armenii au venit la Iași pe aceeași cale ca și ceilalți imigranți, adică din Ani, prin Crimeea, unii așezându-se acolo din primul moment, iar alții continuându și drumul spre Galitia și Ungaria și întorcându-se apoi la Iași.

Dar, numărul cel mare de imigranți armeni în Iași a

fost când Ștefan cel Mare i-a chemat în țara sa, acordându-le ocrotirea sa și multe privilegii de ordin economic. Pe atunci erau la Iași peste 600 case armenesti. Numărul lor spori în veacul al 16-lea când Alexandru Lăpușeanu strămută Capitala de la Suceava la Iași. La sporirea Armenilor contribu și situația turburată din Bucovina, de pe urma războiului turco-polon. Era firesc ca și parte din armenii din părțile bătute de război, să se îngrămădească la Iași, unde locuia un număr așa de mare de coreligionari de ai lor. Ei se stabilise, mai ales, în partea orașului ce primi numele de strada Armeană, precum și pe la Podul Vechiu și Tătărași.

Tradiția spune că și biserica Sf. Sava, în stil bizantin, ar fi aparținut comunității armenie, dar că le-ar fi fost confiscată sub domnia fanariotă. Se mai susține că, acea biserică fusese pusă vremelnic la dispoziția comunității, în urma unui incendiu întâmplat la Biserica Armeană. Oricum, este evident, că Armenii din Iași au mai avut în oraș și alte biserici ale căror urme au fost însă cu totul șterse de timp. Ei au avut și episcopi proprii ca șefi spirituali. Biserica posedă multe obiecte bisericesti vechi, între cari o evanghelie manuscrisă din 1350. După o tradiție populară, icoana Maicii Domnului de la altarul bisericii, ar fi adusă din Armenia, de către primii imigranți. În 1607, arhiepiscopul Armenilor din Iași era Ion Suceveanu, iar prin 1676 episcopul Minas¹⁾.

1) Acest Minas a lăsat următoarele însemnări într-o carte păstrată în biblioteca Mekhitaristilor din Veneția:

„Minas, șeful spiritual al Armenilor din Iași, am găsit cartea aceasta în Iași, de unde am luat-o și o voi completa. Și am scris (1879) cartea în țara maghiarilor în vremurile amare când sultanul Mahmet, fiul lui Ibrahim, a venit pentru păcatele noastre fără de număr, a năvălit în țara leșilor și tătarilor, iar în țara Bogdan după Poloni. Turcii ruinau vara țara leșilor, iar leșii ruinau iarna Moldova. Și n'am părăsit mănăstirea până am fost prădat de două ori și am fugit gol în Ungaria. Jumătate din poporeni fugise dinainte. Să aibă Dumnezeu milă de țara Bogdanului ca să nu murim în streini”.

În Iași exista odinioară o școală armeană foarte înfloritoare frecventată și de copii Români. Regulamentul acestei școli a fost întărit de Mihail Sturza prin hrisovul din 8 Noembrie 1841¹⁾.

Prin Regulamentul acesta, școlile Comunității Armene erau împreunate cu ramul învățăturilor publice ale Moldovei și supuse Epitropiei. Directorul școlii, ales de Eforia Armeană, era întărit de Epitropia Învățăturilor Publice. Hrisovul, compus din opt puncte, suna astfel :

„Acele școli să fie împreunate cu ramul învățăturilor publice ale Moldovei și supuse Epitropiei, având în viitor a se povățui după organizația specială potrivită cu dogmele credinței acestei comunități, și privitoare către principiile morale și politice care povățuesc în acest Principat învățătura publică și națională*.

Trecerea școlilor armenesti din Moldova, până atunci autonome, sub controlul Statului, s'a efectuat în urma cererii Eforiei din Iași, după cum reese din adresa din 15 Decembrie 1841 a Epitropiei Învățăturilor Publice, compusă din N. Sutzo, Const. Mavrocordat și Gh. Asachi, acesta din urmă armean de origine²⁾.

Iată și precuvântarea la colecția Documentelor atingătoare la Comunitatea Armeană din Principatul Moldovei :

„Nația Armeană, de veacuri așezată în acest Principat, mai cu seamă în timpul din urmă, s'au fericit de o protecție părintească a Guvernului Moldaviei, carele pentru dezvoltarea intelectuală a junimei au binevoit a-i octrua un Domnesc Hrisov și alte instrucții atingătoare de organizarea ramului de învățatură și de administrația intereselor Comunității. Această Eforie Centrală a Comunității Armene din Principat, dorind ca fiecare Armean să cunoască aceste binefaceri și îndatoririle sale respective și să se pătrundă de simțiri de recunoștință către Înaltul Gu-

1) Colecția documentelor atingătoare de Comunitatea Armeană în Principatul Moldovei de la 1841—1852.

2) Sion, Arhondologia Moldovenească.

vern în această privire, prin formală încheere au pus la cale a se tipări aceste acturi în o colecție spre a se împărți între ai săi connaționali*.

Iscăliți!

Preș. *Ef. Com. Armene, Garabet Criste; Clucer, Garabet Kărdmlău; Isaia I. Trancul, Ilie Popovici; Slujer, Tacor Caracaș.*

Secretar, *Anton Popovici.*

No. 2

Iași, în 1 Ianuarie, 1854.

Numărul Armenilor ieșeni a început să scadă în primele decade ale veacului trecut, iar școala se închise din lipsă de elevi.

Botoșani. — Din documentele vechi de proprietate și alte dovezi reese că miezul orașului unde s'au ridicat cartierele actuale au fost, până la jumătatea veacului trecut, proprietatea negustorilor armeni cari își aveau aci atelierele și prăvăliile lor: lipscani, brașoveni, cizmari, blănari, etc. Târgul, ca centru comercial, a fost întemeiat de ei¹⁾.

În oraș sunt două biserici armenesti monumentale una zidită în 1350, iar cea de a doua în veacul al XVIII-lea. În vechiă din urmă biserică se păstrează o evanghelie antică scrisă în 1354. Pietrele tumulare cu inscripții în limba armeană, unde ori în versuri, cu sculpturi artistice foarte bogate, denotă cât era de prosperă starea economică a Armenilor din Botoșani. Cei mai bogați dintre botoșănenii vechi erau Armenii sosiți din vechile lor așezări de mai spre nord, unde ei descălicaseră mai întâi în Galiția. (N. Iorga). Tinerii armeni negustori sau meșteșugari, erau constituiți într'o breaslă numită Brastava. Instituția Brastavalei a fost pentru prima oară înființată la anul 1690, pentru Armenii din Giorgiu Sin Micluș (Transilvania) de către episcopul Axentie Vărzaru, iar Regulamentul ei întărit de Catoligosul Alexandru.

Apoi, regulamentul a fost adoptat de Armenii din Roman, Iași și Botoșani.

1) Gr. Goilav, Armeni ca întemeietori de orașe.

La 14 Iunie 1780, adică după un veac, Catoligosul Simeon, după cererea lui Ion Capri, fiul lui Grigore, a întărit acest regulament pentru Armenii din Suceava.

La 20 Februarie 1790, trecând prin Botoșani arhiepiscopul Armenilor din Rusia, Iosif Argutian, în urma cererei Comunității, a întărit regulamentul printr'un hrisov. În Brastava erau înscrși membri familiilor armenesti cari există și acum în Botoșani ca : Ciomac, Balasan, Trancul, Bolfos, Goilav, etc¹⁾.

Manuscrisul, conținând statutele breslei tinerilor Botoșeneni, leșeni, Romașcani din 1690, se păstrează în arhiva Bisericii Armene din Botoșani.²⁾

Din acest document reese că corporația era condusă de un vătaf și de vătaful cel mic, cu puteri însemnate asupra breslașilor cari erau datori să păstreze buna armonie între ei, să ajute pe cei nevoiași, să-și îndeplinească cu sfințenie îndatoririle către Biserică și națiune, să asiste în corpore la înmormântări și cununii. Toate aceste îndatoriri își aveau sancțiunile lor, constând din amenzi, ocări și chiar constrângeri corporale.

Primul vătaf a fost ales Ștefan, fiul episcopului Bisericii din Botoșani, de către delegații în număr de 43 tineri din cele trei orașe.

Statutele mai denotă și organizația autonomă a Armenilor în Moldova în viața lor socială, civilo-religioasă, școlară, fără însă să aibă tribunalele lor ca în orașele galițiene. Totuși, actele de vânzare, de cumpărare și cele dotale erau autentificate de Epitropia Bisericii Armene.

Potrivit împărțirii locuitorilor, Epitropia, adică Administrația orașului, se alegea drept pe jumătate dintre Români și Armeni (N. Iorga).

Apărând Evreii, veniți mai întâi din Constantinopol, apoi, în pâlcuri mari, mai ales după luarea Bucovinei, negoțul mic al Armenilor a dispărut. Locul lor e luat de Evrei (N. Iorga).

1) Gr. Buiclu, Rev. Ararat, 1855

2) Gr. Goilav, Rev. Aurora, 1960

De și atât comerțul de import cât și cel de export din Moldova a fost până în 1400 concentrat în mare parte în mâinile Armenilor, autorii principali al comerțului moldovenesc, această națiune n'a înlăturat niciodată prin mijloace mărșave și viclene concurența Românilor (Hajdeu).

Până la începutul veacului trecut, Școala Armeană de băeți a fost unica școală în tot orașul, cu privilegiile întărite de Domni. Limba Armeană se vorbea și de alte neamuri. Școala s'a închis din lipsă de elevi. În 1866, înființându-se o Societate filantropică și culturală, în comitetul căruia se aflau O. Brăileanu, M. Mișu, Simion Kapri, Har. Goilav, M. Baroncea, S. Popovici și G. Missir, s'a deschis o Școală de fete. Dar și această școală, înființată pentru păstrarea limbei strămoșești, s'a închis, Societatea disolvându-se în 1896. (Gr. Goilav).

ARMENII DIN MOLDOVA SUB ȘTEFAN RAREȘ, TOMȘA GHEORGHE DUCA ȘI FANARIOȚI

CAPITOLUL X

Armenii din Moldova avură de suferit din partea lui Ștefan Rareș (1551).

După moartea lui Petru Rareș, se sui pe scaunul domnesc Iliș Vodă care, însă, după o domnie rea de cinci ani, se duse la Constantinopol și se converti la islamism.

Urmașul său, Ștefan Rareș, spre a șterge impresia apostasiei lui Iliș, fratele său, dete poruncă ca Armenii să-și lepede religia lor și să se boteze în religia greacă, sub pedeapsă de moarte și schingiuire, sau să iasă din țară¹⁾.

1) Ureche, Letopisiții țării Moldovei, vol. I pag. 174.

Armenii își au din timpurile cele mai vechi Biserica lor națională sfințită cu sângele a mii de martiri, întemeiată în veacul al IV-lea de Sf. Grigore, Luminătorul Armeniei.

Neatârnuarea religioasă a Armenilor a infiltrat în inima Grecilor o ură neîmpăcată contra armenilor pe cari i-au taxat de eretici și au umplut cărțile lor cu calomnii¹⁾.

De acolo pătrunsese și în Țările Românești credința că Armenii nu sunt creștini, că botezul lor nu e nici drept nici curat, că ei sunt păgâni, etc.

E de prisos a spune că antagonismul religios dintre Greci și Armeni a dispărut de mult, iar în prezent, armonia deplină domnește între cele două Biserici.

Ștefan Rareș, prigonind pe Armenii din Moldova, voia să facă un act de pravoslavie și să-și asigure un bun renume.

Cruzimile puse la cale de Ștefan Rareș contra Armenilor din Moldova, sunt relatate în Cântul de jelire al diaconului Minas Tocății din Suceava. Acest cânt, în versuri rimate în limba armeană, are importanța sa istorică, cuprinzând narațiunea unor fapte la cari Minas a fost martor ocular.²⁾

1) Aceste calomnii au fost spulberate de Arhiepiscopul Iosef Gheorghian, Mitropolitul Primat al României, care a stabilit puritatea dogmatică a Bisericii Arme. Asemenea și Melkisetec al Romanului în a sa cronică a Romanului, se ridică împotriva persecuțiilor religioase îndreptate de Greci Armenilor. Melkisetec spune: Din certele religioase ce au urmat din antichitate între greci și armeni între aceste două națiuni s'au iscat și întărit o mare ură și antipatie care nu odată au ajuns la fanatism. Grecii au stărnit asupra Armenilor o mulțime de fabule calomnioase și le-au răspândit prin scrierile lor și pe la cele lalte națiuni ortodoxe, etc.

2) Scrierea diaconului Minas a fost descoperită în Biblioteca Națională din Paris de către Gr. M. Buicliu, fost consilier la Casație și tradusă de dânsul în limba Română. Alte exemplare se găsesc la Gherla și în Biblioteca Mekhitaristilor din Veneția.

Cuprinsul rezumativ al cântului e următorul :

„In ziua Adormirii Maicii Domnului, într'o Duminecă, la 16 August 1551, crudul voevod al Valahilor, împreună cu ai să-i boeri, intră în cetatea Sucevei. După ce se ospătară bine, ținură un sfat, deslănțură zrigoana.

Vodă Ștefan a intrat în Biserica Maicii Domnului a Armenilor și suindu-se cu picioarele pe altar, ia sfintele taine, le aruncă jos și le calcă în picioare. Sfântul mir adus din Ecimiadzin e, deasemenea, vărsat pe jos. Din ordinul lui Vodă, sunt adunate din biserică toate cărțile, icoana cea mare de la altar, cruci, potire și discuri poleite de aur și de mare preț și transportate la vistierie, iar preoții și călugării legați cot la cot și aruncați în temniță.

Toate bisericile Armești din oraș au fost închise și pecetluite. A doua zi, în zori de ziuă, Vodă s'a dus din nouă la vistierie, a dat poruncă să se deschiză bisericile și a se transporta la vistierie toate obiectele de valoare.

Chiar în prezența lui Vodă, preoții și călugării fură schingiuți ca să-și lepede religia. Apoi, Vodă porunci să se aducă tunurile și să se dărâmă bisericile armești.

Populația, cuprinsă de groază, fugea prin păduri. In dimineața de Miercuri, Vodă, așezat pe un loc înalt, ocărea legea Armenilor și privea răsând. Astfel, bisericile și mănăstirile Armenilor din Suceava au fost arse și dărâmate până în temelie. Clopotele și icoanele au fost duse la alte biserici.

După această operă de distrugere, Ștefan dete poruncă armașilor să aducă pe Armenii fugari. Armașii, cutreerând orașul și pădurea, au adus legați preoți, mireni, femei, preotese, fete și mirese. Femeile erau aduse de păr. Toți au fost schingiuți la poarta vistieriei.

Ștefan, văzând că Armenii, cu toate schinguirile, rămân neștrămutați în religia lor, poruncește să se construiască case de șindrilă și nuele, în cari vără pe Armeni, dându-le foc spre a-i arde de viu.

Văzând că Armenilor nici de foc nu le este frică, adună din nouă obștea Armeană. Voit, pângari și preoți, femei, fete la un loc, îi desbracă până la piele și-i botează pe toți cu sila.

El spune :

*Eu sunt Domn,
Și pe voi rău am să vă chinuesc.
Măinile am să vi le tai,
Ochii am să vi-i scot,
Pe toți din nouă am să vă botez.*

Apoi schingiuirile reîncepură.

Unora le tăia bărbile, altora părul și-l boteza.

Călugărilor și preoților le-a ras pletele, i-a îmbrăcat ca mireni și i-a botezat. Pe arhierii i-a ras și i-a pus cu gâtul în jug. Pe femei plângând din case le-a scos, cu sila la Divan le-a adus și le-a botezat. Legătura din cap le-a seos... până la cămașă le-a desbrăcat și le-a îmbrăcat ca Vlahii. Casele pușinilor Armeni cari se convertiseră fură sfințite cu aghiasmă de preoți anume trimiși. Aceeași soartă o avură și Bisericiile Armene din Hotin, Siret, Iași, Vaslui, Botoșani și Roman și prădato.

Preotul Haciadur din Roman, adus înaintea lui Vodă, refuză să-și renege religia. Atunci, Vodă poruncește țiganilor, să-i lege mâinile și picioarele și să-i scoată ochii. Porunca se îndeplinește. Nemulțumindu-se nici cu atât, Ștefan poruncește călăilor să taie pe femeia și pe copiii preotului Haciadur. Aceasta învinge ultima putere de rezistență a preotului orb, care, în fine, se convertește la religia greacă.

Minas Tocății, în cântul său dramatic, își exprimă indignarea mai ales pentru distrugerea obiectelor sfinte aduse din Armenia. Nimicirea acestor amintiri ale patriei sunt extrem de dureroase pentru el. (Gr. Buicliu).

Relatările diaconului Minas sunt confirmate și de scriitorul polon Orichovius, contimporan lui Ștefan Rareș. În această privință, iată și pasagiul reprodus de A. D. Xenopol¹⁾.

„Cruzimea întrecea desfrânarea lui. Oamenilor celor mai nevinovați li se tăiau nasurile și urechile, li se scoteau ochii, li se tăia limba; membrele lor erau hăcuite sau li se turna plumb topit prin deschizăturile corpului.“

Diaconul, în pietatea lui, pune toate atrocitățile acestea pe seama voinței divine și a păcatelor celor martirizați.

*Păcatele noastre cele multe
Ne-au adus mânia lui D-zeu,
Care a lăsat ca trupul lui
Să fie călcat în picioare,
Casa lui să fie prădată
Sfântul mir să fie vărsat, etc.*

1) Istoria Românilor, vol. 3, p. 54.

În urma acestor sângeroase evenimente, Armenii din Moldova se împrăștiară simțitor, unii murind ca martiri ai religiei lor, iar cei mai mulți împrăștiindu-se prin Ardeal și țara leșească.

Printre cei plecați a fost și diaconul Minas, care s'a așezat la Lemberg unde și-a scris cântul de jellire, murind la adânci bătrâneți. Nu este exclus, cum crede și d. prof. N. Iorga, ca relatările lui Minas să fie exagerate.

În cele din urmă, Ștefan fiind ucis într'un complot, Armenii rămași în Moldova își regăsiră liniștea.

Legenda Armencei Serpega.—La început, prigoana lui Ștefana Rareșu fu pusă pe seama armencei Serpega. Convertită la religia greacă, ea ar fi instigat ca Vodă, cu care conviețuia, să persecute pe foștii ei coreligionari, spre a-i sili să-i urmeze pilda.

Această teză, susținută de Hașdeu, într'un articol „scris în repeziciune și mai mult din memorie pentru ziarul Tribuna Română“, cum spune el, e desmițită de marele academician și erudit, care a stabilit mai târziu, în chip documentat, că Serpega n'a trăit cu Ștefan Rareș, ci cu Ștefăniță Vodă, fiul lui Bogdan cel Orb și nepot al lui Ștefan cel Mare (1526).

De și se spune că Ștefăniță Vodă, în urma unei plângeri a negustorilor vaslueni, contra concurenței Armenilor, ar fi distrus Biserica Armeană din Vaslui, totuși, această aserțiune n'are temei istoric și pare inadmisibil pentru un Domn care iubea o armeană.

Serpega se crede a fi numele soțului legitim al femeii cu care trăia Ștefăniță Vodă, de și, în limba Armeană există numele patronimic de Surpic. Se știe că din această conviețuire s'a născut Ion Armeanul, zis cei Cumplit, unul din Voievozii cei mai glorioși ai Moldovei.

După moartea acestuia, s'au ivit patru Armeni Serpega ca pretendenți la tronul Moldovei și anume: Garabet, Ale-

xandru, Constantin și Petre. Cel dintâi a devenit, în 1577, Domn al Moldovei sub numele de Ion Potcoavă.

Sub Tomșa Vodă. — Armenii avură de îndurat persecuții și în 1563 din partea lui Tomșa Vodă.

De astă dată, însă, motivul persecuțiilor era politic iar nu religios, Armenii fiind partizanii lui Despot Vodă

lăta cum decuseră aceste evenimente :

În timpul primei domnii a lui Petru Alexandru Lăpușneanu, se opoșise la curtea domnească grecul Iacob Heraclide, de religie protestantă, care trecea drept coborător al Împăratului Bizantin Heracli și al despoților sârbi.

Uneltind împotriva lui Lăpușneanu, și cu ajutorul Împăratului Ferdinand, care ținea să aibă pe tronul Moldovei un Domn credincios intereselor sale, ocupă scaunul domnesc. El domni doi ani cu toate nemulțumirile boerilor și clerului. Ura acestora din urmă spori și mai mult, când Despot porunci topirea odoarelor bisericești și transformarea lor în bani. Când Despot începu să facă și propagandă protestantă, boerii se răsculară și, conduși de Ștefan Tomșa, asediară Suceava, prinseră pe Despot și-l executară.

Tomșa Ștefan Tomșa nu domni de cât șase luni, căci fu fugărit de Lăpușneanu căruia Turcii îi deteră domnia.

Dar Tomșa, în scurta-i domnie, se răzbună sângeros împotriva partizanilor lui Despot Vodă, între cari erau și Armenii.

Peripețiile rivalității dintre Despot și Tomșa sunt relatate pe larg în Kamenîța sau Cronica Armenilor din Polonia și Moldova. Cronicarii din Kamenîța se interesau de soarta coreligionarilor din Moldova prin faptul că aceștia depindeau spiritualcește de Eparhia Armeană a Lembergului.

Din cronica din Kamenîța reese că Armenii au avut de suferit din partea lui Petre Alexandru Lăpușneanu, în timpul primei domnii a acestuia. Era firesc, deci, ca Armenii să-și caute scăparea sub un alt Domn.

Iată cum sună, în această privință, Cronica din Kamenita ¹⁾.

„1560.—Oct. 15. Se ivi în aceste timpuri un oarecare Daspot care să dedea pe sine de Domn al Vlahilor. El de neam era Sârb, adică Arnăut; și se duse la Ferdinand, Impăratul creștinilor, care îi dădu un număr de ostași și arme multe și bune de tot felul, tunuri, puști și săbii, și-l trimiseră să domnească peste țara Vlahilor, ai cărei locuitori erau în mare strămtorare și îndurau mari chinuri din partea spurcatului lcr Domn numit Petru Alexandru, om crud, de zece ori mai crud de cât a fost Juliani pentru creștini. Cu deosebire rău a fost acesta pentru biata națiune armenească, pe capul căreia a adus multe nenorociri ce nu e în stare cineva să le povestească nici să le asculte. Dar, pentru cât făcu el Armenilor, răsplătească-i D-zeu dându-i rău pentru rău, răzbunându-ne pe noi în nemărginita sa putere“.

De aceea, și când Despot se proclamă rege, lucru ce nu se întâmplase în acea țară până atunci, cronica scria :

„Pe Ducele Despot a tot puternicul și milostivul D-zeu să-l întărească în domnia lui până la adânci bătrâneți neclintit și neschimbat întru fericirea sârmanei noastre nații rămasă fără stăpân, pentru ca în pace și liniște să se poată bucura de legea ei care i-a fost dată de către Părintele Grigorie, Luminătorul Armeniei.

„Tomșa, ajuns domn, a făcut să piară o mulțime de oameni nevinovați în cele mai mari cruzimi. Pe un călugăr zis Zur-Cădac (Căciulă strămbă) a pus să-l spânzure de o grindă; pe Voitul Armenilor, numit Haceres, om bun și de treabă, asemenea l'a spânzurat și odată cu dânsul pe trei femei armenice cu copiii lor“.

Alexandru Lăpușeanu, urmând lui Ștefan Tomșa, fu crud cu toată lumea. Omora, ciuntea și scotea o chiila toată lumea. El căuta să facă pe toate cărările pe placul Turcilor. Lăpușeanu strămută capitala de la Suceava la Iași (1564). În fine fu ucis într'o conspirație.

În privința aceasta, Hașdeu scrie în Magnum Etimologicum :

„La 1564 Armenii din Suceava au arătat multă milă și

1) Trad. în românește de Gr. M. Buicliu. Convorbiri lit. An. XI.

simpatie pentru faimosul uzurpator Iacob Bazilie Despota. Pe când boerii moldoveni se răsculase contra acestui martir al civilizației occidentale, numai Armenii se întreceau care de care în manifestări de devotament pentru dânsul, fiind expuși astfel, în urma catastrofei, a suferi toată urgia învingătorilor.

„Plebea s'a iritat printr'acest sentimentalism a lacrimelor de milă din partea Armenilor.

*Armencele mi-l privea,
Moldovencele-i plângea,
Copilele mi-l bocea,
Pe uliți mi-l ducea,
Pe ulița pardosită,
Tot de calapod făcută,
Pe ulița armenească
Armencele să l privească.*

„Plebea din Suceava a uzat atunci de măcel și insulte asupra nenorocitelor mueri ale Armenilor. De aci încolo un secol întreg, Armenii s'au ținut în liniște“.

Sub Gheorghe Duca. — La 1671, spune Hașdeu, domnind în Moldova crudul Duca Vodă, arnăut lacom de bani și de sânge, Armeni au fost iarăși cei dintâi de a lua parte la o conspirație curat națională în capul căreia se pusese faimosul serdar Hâncă, pretotipul spiritului de opoziție în România, rămas nemuritor prin proverbul „Vodă vrea, Hîncă ba“. Aceast Român verde a ridicat cu bărbăție steagul răscoalei în contra născândeii insolente a elementului fanariot. Armenii au luat partea cea mai activă la această manifestație emina-mente orheiană și națională. Revolta fu nenorocită. Conjurația a fost învinsă într'o bătălie lângă Chișinău și silită să fugă din țară. Căzând mișcarea, și cei mai compromiși dintre Armeni, într'un număr foarte însemnat, au fost apoi siliți să fugă din țară. Ei se duseră în Transilvania spre a se adăoga

coreligionarilor lor ce pribegiră acolo cu 150 ani înainte de groaza lui Ștefan Rareș. (Columna lui Traian N. 30, 1869)

După neizbânda revoluției lui Hâncu, Armenii se împuținară de tot în România. În ori ce caz, ei se pot lăuda de a fi jertfit și ei, capetele lor astă dată ca și în timpii cei vechi, dimpreună cu părinții noștrii, pentru izbânda cauzei naționale. (Hașdeu, Armenii în România)

Sub Fanarioți — La începutul veacului al XVIII-lea, Moldova intrând în Epoca Fanarioților, elementul grec din Țările Românești se întări foarte mult. Grecii, încurajați de politica de ocrotire a Domnilor coreligionari, căutau să apese negustorimea armeană și să ocupe locul lui în economia țării.

Ei făceau o armă din deosebirea de rit dintre ei și Armeni spre a atăța vulgul ignorant împotriva lor. Mitropolitul vremii, silit de grecii venetici și puternici, printr'o pastorală către credincioșii săi, oprea pe aceștia, sub blestem, de a avea relații cu Armenii, infățișându-i ca eretici.

Prigoana fanariotă înțețindu-se mai ales prin anii 1671, episcopul Minas din Suceava părăsi deasemenea mănăstirea, Zamka trecând în Transilvania, sub domnia principelui Arafii care așezase pe refugiații Armeni în ținuturile Gherlei și Ibașfalăului. Era în epoca când și în Țara Leșească se deslănțuise persecuția religioasă sub impulsul episcopului renegat Nicol Torosovici, ceea ce a determinat pe Armenii refugiați din Moldova să prefere Transilvania.

În Moldova fanarioții mai încercară să îngrădească drepturile seculare ale Armenilor din țară. Astfel, li se interzise cumpărarea proprietăților rurale. Dar, persecuțiile acestea sub domnia fanarioților nu avură un caracter cronic și Armenii știură, în cele din urmă, să ajungă la o înțelegere cu acești trimiși hrăpăreți ai Stambulului.

ARMENII DIN BUCOVINA SUB OCUPAȚIUNEA AUSTRICĂ.

CAPITOLUL. XI

După împărțirea Poloniei (1772), Austria ocupă Galiția, iar la 1775 răpi Bucovina, sub Grigore Ghica Vodă, cu toate protestările acestui Domn.

Parte din Armenii din Bucovina, cari trecuseră granița din cauza războiului ruso-turc, se întoarseră în provincia răpită, unde domnea liniște și siguranță. Astfel, mulți Armeni din Transilvania se așezară în Bucovina.

Primul guvernator al provinciei, generalul von Splen, acordă neguțătorilor Armeni multe înlesniri, scăzând taxele vamale și îngăduindu-le să importe vite din Moldova. Pe atunci, în întreaga Bucovină nu erau de cât vro-o 60 de familii armenesti.

Guvernul austriac, în scop de a înflori noua provincie, proiectă să formeze la Suceava o mare colonie armenescă cu coloniști din Moldova și Constantinopol. Dar proiectul fu mai întâi amănat din cauza intereselor politice dintre Austria și Turcia, iar mai târziu înlăturat cu totul, Poarta amenințând să execute pe agenții austriaci prinși făcând propaganda pentru emigrarea Armenilor din Constantinopol.

Totuși, numărul Armenilor din Suceava ajunse la 130 familii, între cari mulți proprietari rurali, cari produceau fiseului venituri importante, ca baronul von Kapri, Niculae Kapri, Anton Pruncul, Bogdanovivi și alți mari proprietari rurali sau arendași.

Propaganda pentru convertirea Armenilor la catolicism nu dete în Bucovina rezultatele din Polonia distrusă, guvernul austriac ne încurajând-o și ne silind pe Armeni să se convertească, de teamă ca ei să nu plece din țară.

Insuși Impăratul Iosif al II-lea era partizan al libertății cultului armean în Imperiul său

La 1783, Impăratul, vizitând pentru prima oară Bucovina, petrecu două zile la Suceava, fiind găzduit în palatul familiei Kapri. El vizită Biserica Armeană și asistă la slujba religioasă. În urma acestei vizite, Impăratul scrisse generalului Hardig, președintele Consiliului superior militar din Cernăuți, să lase în pace pe Armeni, cari sunt folositoari țării și să facă tot posibilul ca să i atragă în număr cât de mare.

Totuși, catolicismul făcând în Bucovina progrese, de și lente, Armenii din Bucovina cerură catoligosului din Ecimiadzin să le dea un episcop. Urmară între catoligosul Luca și guvernul austriac tratative cari, însă, nu ajunseră la nici un rezultat. Tratativele fură reluate și sub Leopold al II-lea, succesorul lui Iosif al II-lea, încă nu reușiră nici de astădată, astfel încât, sub ocupațiunea austriacă, Armenii din Bucovina nu avură nici o dată un episcop al lor.

La 1786, Iosif al II-lea, vizitând pentru a doua oară Bucovina, pe care o uni cu Galiția, Suceava fu declarată oraș comercial liber. Comerțul luând un nou având, numărul Armenilor merse sporind până la jumătatea veacului al XIX-lea. Mai mulți negustori mari din Botoșani și Focșani cerură autorizație de a se stabili în Bucovina, punând anumite condițiuni cari fură acceptate și îutărite prin decret imperial¹⁾.

Armean bucovinean

1) Facultatea de a cumpăra moșii; drepturi egale cu băștinașii de a practica comerțul; a fi scutiți timp de 20 ani de serviciul militar; înlesniri de a-și construi locuințe; libertatea importului din Moldova, etc.

Numărul Armenilor din Bucovina începu să scadă în a doua jumătate a veacului trecut din cauza decăderii comerțului și a crizei din 1873. La 1751, în Bucovina erau în total 2400 de Armeni. Peste o jumătate de veac, numărul lor scăzu la jumătate.

ARMENII DIN ALTE ORAȘE DIN MOLDOVA

CAPITOLUL XII

Roman. — În cântul său de jeliire, diaconul Minas Tokațîi pomeniște și de Biserica din Roman, ceea ce denotă că o Biserică Armeană în acest oraș a existat înainte de 1551. Din inscripția actualei biserici monumentele reese că lăcașul acesta sfânt a fost zidit de ctitorul Agopșa în 1609 și restaurată, mai întâi, (1868) de enoriașii Donică Simionescu și Theodor Solomon, iar mai târziu, (1905) de către Christe Kapri. În tezaurul Bisericii se păstrează o evanghelie adusă din Armenia, scrisă în timpul lui Hetum, regele Ciliției, în 1265.

Școala armeană din localitate, zidită de Teodor Solomon, a fost desființată prin anii 1900, din lipsă de elevi.

Focșani. — Vechea colonie Armeană din Focșani datează de pe timpul lui Ștefan-cel-Mare, și e venită din Anii prin Crimeea, Polonia și Bucovina. Alți coloniști, din cauza războaielor, au venit de peste Dunăre, așezându-se în partea muntenească. Întâmpinând greutăți la trecerea fruntariei de la Milcov, ambele comunități și-au avut Biserici proprii cari mai ființează și azi. Biserica din partea Moldovenească s'a clădit, în locul unei biserici de lemn anterioare de către Ana Ferhat, în 1780, iar cea laltă, în 1600. Armenii din Focșani, ca comercianți, agricultori și crescători de vite, au contribuit mult la propășirea economică a orașului care s'a dezvoltat devenind centru comercial.

Bacău. — Armenii de aci sunt veniți de prin orașele înconjurătoare. Comunitatea există de pe la începutul veacului al XIX-lea. Biserica a fost clădită în baza hrisovului dat de Mihail Sturza și s'a târnosit în 1858.

Biserica din *Tg. Ocna* a fost clădită în 1867. Aci exista odinioară a Uniunea a Femeilor Armene, azi dispărută.

Galații. — Galații fiind unul din cele șapte orașe unde Alexandru-cel-Bun a așezat pe Armeni, comunitatea din localitate a fost pe vremuri foarte numeroasă. Probabil că prima Biserică Armeană din acest oraș a fost clădită în veacul al XV-lea, de oarece în 1669 era în ruină și fu cu totul distrusă de invazii și războaie. În locul ei, comunitatea ridică mai întâi o biserică de lemn pe care apoi, o înlocui, în 1850, cu cea actuală, care, la rândul ei, urmează să fie restaurată în curând.

Comunitatea, împușcată în decursul anilor, a sporit simțitor din cauza atrocităților la cari au fost expuși Armenii din Turcia în cursul războiului mondial și al războiului greco-turc din 1921, când numeroși mari comercianți armeni din Constantinopol și Smirna și-au strămutat afacerile comerciale în Galați.

Simțindu-se nevoia unei școli pentru educația copiilor nouilor refugiați, comunitatea a clădit un local monumental, care a fost înaugurat în Septembrie, 1925.

Brăila. — Comunitatea din acest port dunărean, mult mai puțin numeroasă, are deasemenea o biserică a cărei dată e necunoscută. Foarte veche, această biserică a fost restaurată de curând.

CAPITOLUL XIII

Armenii din Basarabia

Armenii s'au așezat în Basarabia cu mult înainte de Ruteni și Lipovani. Sub Alexandru-cel-Bun dobândiră o mare influență asupra negoțului moldovenesc. Din cauza concu-

renții, iar nu din motiv religioase, ei fură într'o vreme persecutați în Moldova. Armenii, trăind în bună înțelegere cu Moldovenii băștinași, deprinseră limba română, dar păstrându și nestinse datinele, obiceiurile și legea lor strămoșească. Ei trăiau pe la târguri ca negustori și pe la sate ca arendași. În cursul timpului numărul lor a scăzut foarte mult (I. Nestor).

Satul Chișinău deveni târgușor în 1666 sub Dabija-Vodă, întemeiat de părcălabul Vlaicu. Populația era compusă din creștini Armeni și Jidovi, cărmuiți de un șoltuz și mai mulți pângări după obiceiul municipal al Moldovei (I. Nestor).

În 1817, ca elemente etnice deosebite sub ruși erau Evreii, Armenii, Bulgarii și Găgăuzii (I. Nestor).

Orașele din Basarabia unde există comunități armenesti și biserici sunt: Chișinău, Bălți, Hăncești, Hotin, Orhei, Cetatea Albă și Ismail.

Îndată după răpirea Basarabiei, Chișinăul transformându se în capitala provinciei, deveni reședința Eparhiei Armene a Basarabiei și Noului Nahicevan, ce se întindea și asupra Sudului și Centrului Rusiei, cuprinzând și Petresburgul și Moscova.

Biserica Armeană din Chișinău a fost restaurată în 1804 ceea ce denotă vechimea Comunității din localitate.

Primul episcop, numit în 1813, a fost Gr. Zacarianț sau Zaharianof, care, până atunci, își avea rezedința la Iași, centrul vechei eparhii cuprinzând Basarabia, Moldova, Muntenia, Bucovina și Galația.

În acelaș an, Țar fiind Alexandru I, Comisia specială de construcții, care întocmise noul plan al orașului Chișinău, distribui loturi de pământ atât locuitorilor cât și bisericilor. Un teren vast, de 10 desitini, fu artibuit arhiepiscopului Zacarianț, nu, însă, în proprietate individuală, ci pentru nevoile religioase și culturale ale Eparhiei Armene.

Chișinăul dezvoltându-se din ce în ce, terenul acesta, construit în decursul anilor, formă așa zisa Ograda Armeneacă,

Episcopul Zacarianț murind în 1827 în Ungaria, unde plecase să-și caute sănătatea, fu înmormântat la Mănăstirea Hacı-Gadar de lângă Suceava. Ii succedă, în 1828, Arhiepiscopul Nerses din Aștarag, cel care, puțin mai înainte, în fruntea legionarilor Armeni, luptase în Caucaz, alături de Ruși, împotriva Perșilor, pentru înființarea unui stat armenesc autonom, sub suveranitatea Rusiei. Nerses, fiind ales Catoligos, îi urmă episcopul Eliazar. Ceilalți episcopi cari se succedară timp de aproape un secol tură: Gabriel Aivazowsky, Macar, Gr. Sakinian, Gr. Aghapirian și Nerses Hiudaverdian. Acesta din urmă, mort în 1917, a fost ultimul episcop Armean al Basarabiei sub ocupația rusească.

Armenii din Basarabia se îndeletnicesc mai ales cu agricultura, comerțul și meșteșugurile. Printre ei au fost numeroși mari proprietari rurali.

În Chișinău există o școală armeană și societăți de asistență socială. Sunt impozante reședința episcopală și palatul Consistoriului.

Sub ocupația rusească atât de lungă, Armenii din Basarabia au păstrat limba Română, mai ales că mulți din ei se înrudeau cu familii din Moldova cu cari erau în strânse legături.

Animați de simțimăntele românești moștenite de la părinți, Armenii au luat parte la actul unirii Basarabiei cu patria mamă, fiind reprezentați în Sfatul Țării, care a proclamat unirea, prin delegatul lor Melicof.

Prin realipirea Basarabiei, și Biserica Armeană de peste

Armean basarabean

Prut s'a unit cu cea din vechiul Regat, formându se noua Eparhie Armeană din România, cu reședința în București, având ca șef religios pe episcopul Husig Zohrabian, trimis de Catolicul din Ecimiadzin și recunoscut de guvernul Român.

Comitetul Nacoba (organizația națională a Armenilor din Basarabia), autorizată de Stat, este însărcinat cu trebile comunităților Armene din întreaga provincie.

Prin noua lege agrară a Basarabiei, prevăzându se exproprierea averilor bisericesti aparținând șefilor religioși cu reședințele peste hotare, trei părți din Ograda Armeană din Chișinău a fost luată de Casa Noastră, înființată prin noua lege. De aci s'a iscat între Comunitatea Armeană și Stat un proces care este în curs de judecată, cea dintâi susținând că ograda aparține Eparhiei Armene din România, iar nici de cum Ecimiadzinului cu care Eparhia n'a avut și nu are de cât legături spirituale, iar nici de cum administrative.

I N M U N T E N I A

CAPITOLUL XIV

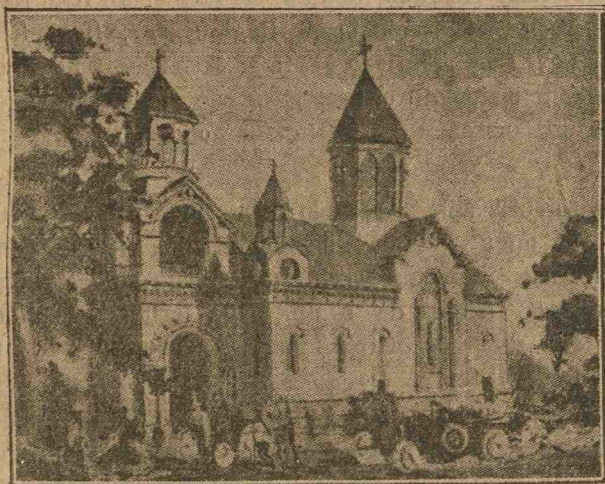
Bucureștii. — Cei dintâi Armeni din București sunt veniți de peste Dunăre în prima jumătate a veacului XV-lea, ceea ce înseamnă că ei nu fac parte, în mod direct, din grupa imigranților din Ani și Crimeea, cari s'au așezat în orașele moldovenești oprindu-se la Focșani. Vechii Armeni din București, ca și cei din Bulgaria, de și făcând parte din acelaș trunchiu, au venit la Dunăre prin Persia. În lungile lor popasuri, ei și-au pierdut limba maternă, alegându-se, în cele din urmă, cu limba turcă pe care o vorbeau și în familii, pe când cei din Moldova n'au cunoscut niciodată această limbă.

Armenii stabiliți în București erau în parte ortodocși

și în parte de rit catolic. Prin bună înțelegere, ei au construit mai întâi Biserica Bărăția (Frăția), care a fost târnosită în 1629. Slujba în limba Armeană s'a început în 1637 de către preotul Eghia, adus din Constantinopol.

Biserica aceasta trecând, însă, în supravegherea Papei dela Roma, se iscară desbinări între credincioșii celor două rituri. În cele din urmă, ortodocșii se despărțiră de catolici și-și construiră o biserică proprie de lemn pe locul unde se

Biserica Armeană din București

află actuala Biserică din Bulevardul Carol. În 1685, Comunitatea, cu ajutorul bănesc al câtorva negustori veniți din Constantinopol, clădi o biserică de zid care fu distrusă de un incendiu.

Biserica fu restaurată în 1781 și dăinuă până în 1910, când se construi actuala Biserică, cu fondul lăsat de Maria Portarian și cu contribuțiile enoriașilor. Biserica, în stil armenesc, a fost construită de arhitectul Maimarolu, după

modelul Catedralei istorice din Ecimiadzin, asupra indicațiilor date de Gr. M. Buicliu.

Inscripția Bisericii din 1781 e următoarea :

„Prin mila lui D-zeu s'a restaurat acest sfânt locaș, S-ții Arhangheli, cu voia și în zilele Domnitorului Alexandru și prin ajutorul unor persoane din Stambul. Pentru întâia oare această biserică a fost clădită de către repausatul Hagi Harutiun Amira Hoveanț și de nepoții acestuia Bogos Amira, Cioban Amira, și onorabilul Hagi Harutiun Amira și doi frați ai săi Hagi Eghiazar și Hagi Varteres din Adrianopol, Hagi Ștefan, Hagi Kervork, Hagi Nazar, Hagi Saruhan și Hagi Ștefan cel mic și de Simeon și alți mai mulți oameni pioși cari au muncit și contribuit. D-zeu Isus să treacă pe toți în condica vieței sale. Anul 1785.“

Între obiectele referitoare la cult, păstrate, sunt: o evanghelie mică îmbrăcată în argint, din 1732, odăjdii din 1785, icoane, cristelnițe vechi, etc. Vasta curte a Bisericii, acum redusă, servea de cimitir până acum o jumătate de veac și era plină de pietre tumulare unele cu inscripții din veacul al XVII-lea.

Armenii cu dare de mână locuiau în Podul Mogoșoaei, iar masa lor, vre-o 200 familii, se îngrămădise în stradele din jurul Bisericii. Din această cauză cartierul primi numele de Armeni pe care îl păstrează până azi.

Ei se ocupau cu negoțul de lipscănie și, mai ales, de tutun, importând acest articol din Țarigrad. Un mare număr dintre ei își agonisea existența ca căigii (tăietori de tutun) pe când alții erau meșteri în formarea ceșitului, adică în combinarea diferitelor feluri de tutunuri. Prin înființarea Monopolului, au fost siliți să-și caute existența în alte ramuri.

Foarte pioși, ei își întrețineau cultul cu sfințenie. În 1833 ființa în București Societatea *Ser Anun Isusi* (Iubire în numele lui Isus) întemeiată, din inițiativa „fratelui“ Măgărdici

Acicof, cu scopul de a înzestra Biserica cu venituri prin cumpărare de imobile. Au mai ființat în București Societățile culturale *Haiasdan* (Armenia 1880), cu deviza *Ser, Miutiun, Azadutiun* (Iubire, Unire, Libertate); *Araratian* (1883) și *Arax* (1900).

Biserica Armeană din România a fost de la început sub jurisdicțiunea Patriarhiei Armene din Constantinopol, jurisdicțiune ce s'a menținut și după proclamarea independenței Regatului. Din cauza lipsei de mijloace, Biserica Armeană din Vechiul Regat n'a avut un episcopat propriu. Însă, Patriarhia trimetea, din când în când, prelați în vizită pastorală. Dintre aceștia, a lăsat o neștearsă amintire Arhiepiscopul Khoren Nar-Bey, Principe de Lusignan, cu ocazia venirii căruia, Regele Carol a asistat la slujba divină, oficiată de arhiepiscop, la Biserica Armeană din București (1880).

Școala Comunității a fost construită de către Varteres Amira Misakian din Constantinopol, probabil prin anii 1800, fiind frecventată de vre-o 70 — 80 elevi, al căror număr a descrescut în cursul anilor, copiii începând să treacă în școlile publice. În 1899, școala, complet dezorganizată, s'a desființat. S'a redeschis, însă, în anul următor, comunitatea sporind pe neașteptate prin noi imigrațiuni datorite evenimentelor sângeroase din Turcia. Izbucnind războiul pentru întregirea României, Armenii din București, în semn de recunoștință și de dragoste pentru țara ospitalieră, au înființat un spital militar în localul din str. Armenească No. 1. Spitalul a fost inaugurat în prezența Reginei Maria.

Mulți tineri armeni din București s'au înrolat în legiunile voluntarilor Armeni de pe frontul asiatic. Sub noul regim kemalist din Turcia, s'a refugiat în România o nouă serie de imigranți Armeni. Din cauza celor stabiliți în Capitală, școala cea veche devenind neîncăpătoare pentru numărul elevilor sporit la 250, s'a clădit o școală nouă, dedicată binefăcătoarei *Maria Dr. Chesim*, principala donatoare.

Ca manifestațiuni culturale, au apărut în Capitală mai multe publicațiuni periodice. Cea mai veche a fost *Aurora*, (1906) în limba Română, apoi, *Armenia Autonomă*, *Şepor* (Goarna) cari au avut scurte durate, iar în anii din urmă: *Ararat*, *Masis*, *Nor-Arşaluis*, *Ari* (sportiv), *Navasart*, literar și artistic, etc.

În 1919 s'a întemeiat *Uniunea Armenilor din România*, autorizată de guvern, având însărcinarea de a stabili identitatea refugiaților Armeni, foști otomani, rămași fără supușenie, garantând pentru ei față de autorități.

Comunitatea Armeană din București mai are *Societatea de Binefacere*, „*Crucea Roșie*, *Uniunea Doamnelor Armene*” și alte înghebari cu caracter cultural și de binefacere.

E de remarcat, însă, Uniunea de Cultură Fizică (Homenâțmen), afiliată la Federala Societăților Sportive Române, care desfășoară o lăudabilă activitate pe tărâmul sportiv.

În Muntenia mai există la Pitești o biserică Armeană în jurul căreia e grupată o Comunitate puțin numeroasă.

Dobrogea. — În provincia transdanubiană sunt comunități armenesti cu bisericile lor la Constanța, Silistra, Bazar-gic, Tulcea, Sulina și Babadag, aceasta din urmă datând din anul 1500.

Cea mai numeroasă comunitate este cea din *Constanța*, unde Armenii ocupă un loc de frunte în lumea comercială.

Se pare că primii coloniști s'au așezat aci prin 1760 cum reese din inscripția unei pietre tumulare din vechiul cimitir. Acest cimitir, unde se afla și Biserica, situat în partea de Sud a orașului, a fost desființat în 1862 de guvernul turc, din cauza traseului de cale ferată.

La 1879, Statul Român, luând Dobrogea în stăpânire, a acordat Comunității un alt teren în întindere de 2000 m. p.

în partea de Est a oraşului, unde s'a construit biserică cea nouă şi prima şcoală a Comunităţii (1880).

În anii din urmă, Comunitatea sporind şi aci, s'au înfiinţat Societăţi de cultură şi binefacere cum şi biblioteca şcolară Arax.

Mai sunt înzestrate cu şcoli proprii Comunităţile din Silistra şi Bazargic.

DREPTURILE POLITICE

CAPITOLUL XV.

Fără îndoială că Armenii, în deosebi cei din Moldova, stabiliţi în ţară din veacul al XIV-lea, s'au bucurat veacuri întregi de drepturi egale cu pământeni.

Aceasta se evidenţiază şi prin faptul că pe tronul Moldovei au fost chiar Domni de viţă Armeană.

Totuşi, driturile lor au încetat în 1785, sub fanarioţi, ne mai îngăduindu-li-se nici de a cumpăra moşii de veci.

Această situaţiune dăinui până la convenţia de la Paris (1856). Cel care s'a străduit pentru redobândirea drepturilor Armenilor a fost Iacob Buicliu, (1805-1881). Descendent al familiei Buicliu, originară din Ani, Iacob Buicliu a fost figura cea mai însemnată a generaţiei armene din veacul al XVII din Moldova.

Iacob Buicliu

Făcându-şi studiile în şcoala privată a imigranţilor francezi Moulon şi Duvivier, ei avu ca colegi pe C. Negri, fraţii Epureanu, Al. Chrisoverghi, Vasile şi Costachi Sturza, I. Radu

și alții, cu cari a păstrat și mai târziu cele mai bune relații. 1)

Iacob Buicliu, fiul lui Hagi Mancuc Bogdan Buicliu, comerciant de seamă, s'a ocupat mult de propășirea culturală a coreligionarilor săi din Moldova și, în special, din Iași. El este acela, care, stăruind pe lângă Vodă, Mihail Sturza, obținut hrisovul din 1841, prin care s'a luat sub ocrotirea „Epitropiei Invățăturilor Publice“ școalele naționale Armene, hrisov care fu citit cu mare solemnitate în Biserică, în ziua de Sf. Arhangheli, onomastica Domnitorului și prin care hrisov se da mare impuls școlii Armene, absolvenții trecând deadreptul la Academia Mihăileană.

Dar, opera de căpetenie a lui Iacob Buicliu a fost truda pentru obținerea în massă a drepturilor politice pentru Armenii din țară, priviți de șapte decenii ca streini și chiar loviți în demnitatea lor. Intr'adevăr, sub înrăurirea fanatismului religios grecesc, drept credincioșilor li era oprit de a sta la acelaș masă și sub acelaș acoperământ cu ei, de a sluji la ei 2). Stăpânirea, pe temeiul legilor în vigoare, le tăgăduia orice drept cetățenesc. Armenii trăiau izolați necultivând cu concetățenii lor de cât relațiile strict necesare.

Realizarea reformelor politice ca aceea a acordării drepturilor politice la streini, formând un act internațional, Buicliu nu scăpa nici un prilej de a aduce înaintea diferitelor comisii doleanțele coreligionarilor săi.

Când, prin tratatul de la Paris din 1856 Principatele fură chemate să-și arate singure reformele ce le credeau folositoare lor, I. Buicliu își îndreptă stăruințele către Divanul *Ad-hoc*. Mihail Kogălniceanu și Costachi Negri cerură în cuvântările lor egalitate de drepturi cu Moldovenii pentru Armenii și, în general, pentru toți creștinii nesupuși vreunei protecții streine. Divanul *Ad-hoc*, după lungi discuții, amână deslegarea che-

1) Familia Buicului, publicația Academiei Române, 1514.

2) Pravila de la Govora, 1640, etc.

stiunei, socotind că ea e mai mult de competența celei dintâi Adunări Generale.

Lucrările Divanurilor din cele două Principate, referitoare la noua organizare a țării, fiind comunicate reprezentanților Puterilor semnatare ale tratatului din Paris, adunați în conferință, Iacob Buicliu plecă de îndată la Paris pentru a înmâna ambasadorilor un memoriu despre starea și nevoile Armenilor din Principate.

La 7 August, 1858, Conferințe, prin art. 46 din Convenție, stabili principiul ca Moldovenii și Valahii de orice rit creștin să se bucure de o potrivă de drepturile politice. Astfel, s'a pus capăt unei stări anormale, iar Armenii au fost reprimiți, fără nicio rezervă, în marea familie a pământenilor.

Iacob Buicliu a avut patru fii cari și au făcut studiile la Colegiul Armenesc Moorat din Paris. Intre ei era și Gr. Buicliu, fost consilier la Casație, un adânc cunoscător al limbei, Istoriei și Literaturii Armene. Gr. Buicliu, pe atât de bun Armean pe cât de bun Român, și a testat averea și o bibliotecă bogată în cărți armenesti Academiei Române. Legatul a fost primit prin decretul regal de la 19 Februarie, 1913.

CAPITOLUL XVI

Armenii din alte țări

Bulgaria. — Coloniile Armene din Bulgaria datează încă de pe timpul Imperiului Bizantin, fiind aduse de împărați spre a apăra fruntariile de Nord ale Imperiului. Alți imigranți au venit prin Persia.

Coloniile acestea, cari, sub dominațiunea turcă își și pierduseră limba maternă, nepăstrând decât religia și datinele strămoșești, sporiră în mod considerabil după mesacrele turcești din 1896.

Azi se află Comunități armenesti în mai toate orașele importante din Bulgaria și, în deosebi, la Sofia, Burgas, Varna, Rusciuk, Filipopol, Șumla, etc., unde aceste comunități își au bisericile și școlile lor.

Se găsesc în Varna, Rusciuk, Sofia și Filipopoli tipografii armenesti, unde dela 1896 încoace, au apărut numeroase publicații periodice, cărți și ziare. În Rusciuk, prin 1897, ființa și o societate armeană de editură.

În 1888, Andronie Ionescu, Armean din Cahul (Basarabia), a publicat în Varna revista *Huis* (Nădejdea), cu caractere latine, adaptate la nevoile de pronunțare ale limbei Armele. Ionescu ținea să înlocuiască alfabetul Armean cu cel latin. Încercarea, însă, n'a isbutit, Armenii continuând să scrie servindu-se de alfabetul național inventat de Sf. Mesrob.

Azi, numărul Armenilor din Bulgaria se ridică la 40.000 fără a socoti pe refugiații din 1923.

Serbia. — În Serbia sa află un număr foarte restrâns de Armeni și aceștia aduși de evenimentele din ultimii ani de după războiul mondial.

Totuși, în trecut, a existat în Serbia o colonie armeană înfloritoare. Aceasta reese dintr'o recentă conferință ținută la Belgrad de profesorul Georgevici, care a dovedit existența acestei vechi colonii cu ruinele bisericii Armele din Socobonia și pietrele tumulare rămase.

Se pare că această colonie număra în sânul ei numeroși intelectuali, artiști și mari negustori. Astfel, după prof. Georgevici, primul medic din Serbia a fost un armean. Deasemenea, primul pictor. Iar prima carte sârbească a fost tipărită tot de un armean. În fine, Armenii au fost aceia cari au înflorit arhitectura și comerțul în Serbia.

Grecia. — În Grecia, țară mică și neproductivă, n'au fost în trecut colonii armenesti. Numărul Armenilor a sporit însă, deodată, în Grecia, mărită, cu zeci de mii de refugiați din Smirna și întreg vilaetul Aidin și împrejurimi, prin în-

frângerea Grecilor în războiul Greco-Kemulist din 1821. Într-o populație creștină din acele ținuturi, Grecii și Armenii au fost transportați în vechea Grece, în Tracia (Salonic) și în insulele grecești. Astfel, numărul refugiaților Armeni din Grecia a atins cifra de 40.000, fără a se socoti Orfelinatele, cu o populație de 20.000 orfani, transferate, ca măsură de precauțiune, de la Constantinopol în Creta, Atena și alte localități.

Refugiații, cu toată asistența americană și străduințele guvernului elen, au avut de suferit toate lipsurile inerente unui exod precipitat. Orfelinatele au avut, de asemenea, mult de suferit. Parte din refugiații din Tracia, unde aglomerația era mai mare, au emigrat în Brazilia, iar o mică parte a fost repatriată în Armenia.

Totuși, în Grecia rămâne un număr considerabil de refugiați așteptându-și rândul de a fi repatriati.

În așteptarea repatrierei, Armenii din Grecia s'au constituit în Enorie. Sunt biserici armenesti în Atena, Salonic, Hania (Creta) Dede-Aghaci și Dimoteca, precum și mai multe școli pentru instruirea copiilor de refugiați. Apar la Atena și două cotidiene.

Franța. — În Franța găsim pe Armeni din timpurile cele mai vechi. Prin 1300, în școala de limbi orientale din palatul papal din Avignon se preda limba armeană misionarilor catolici. Profesorii erau trimiși de către regii Cilicieni-Richelilu, voind să introducă limba Armeană în Franța, a însărcinat pe preotul Rivola din Milan să întocmească un dicționar Armeano-latin, care a fost împărțit gratuit.

Biblia tipărită la Amsterdam a fost prezentată lui Ludovic al XIV de către episcopul Oscan. Regele Soare a făcut o amabilă primire prelatului Armean. Ministrul Colbert înmână episcopului decretul din 11 August 1669 semnat de Ludovic XIV pentru înființarea unei tipografii Armene la Lion, Marsilia, sau în orice alt oraș din Franța. Colbert căuta să

încurajeze pe neguțătorii armeni să se așeze în număr cât de mare în Franța pentru înflorirea comerțului. Tipografia fu înființată la Marsilia în 1673. Dar, încă din anul 1633, la Imprimeria Regală din Paris se tipăreau traduceri după autorii francezi.

Doi Armeni, sub domnia lui Henric al IV, au introdus în Franța cultura viermilor de mătase. Un Armean numit Pascal

Arhim. G. Șahnazarian

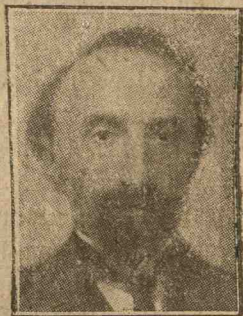
a deschis în 1672 prima cafenea în Franța, în târgul din Sf. Germain lângă Paris (S. Pasmagian). Pe stânca de la Notre-Dame des Dômes, la Avignon se ridică statuia lui Jean Altân, mort în 1774, Armeanul care a introdus în Franța garanța, făcând cunoscut Franței cultura și proprietatea colorantă a acestei plante. Satul Althen-les-Paludes, din departamentul Vaucluse, își ia numele de la Jean Altân (G. Pasmagian)

Din timpurile cele mai vechi, Parisul a fost un centru intelectual armenesc, de unde s'au împrăștiat razele binefăcătoare ale civilizației în coloniile așezate în țări mai înapoiate.

Afară de tipograful *Geanik Aramian*, în Paris a desfășurat o prodigioasă activitate, prin 1856, Arhimandritul *Garabet Șahnazarian* ales, în 1862, pentru meritele sale literare, membru de onoare al Academiei de Inscripții și Litere din Paris.

Tot în Paris a ființat Colegiul Armean Moarat, transferat mai târziu la Veneția.

În timpurile mai recente s'au distins prin publicațiile lor în limbele Armeană și, mai ales, în cea franceză, Ambrosie de Lusignan, scriitorul *Arșag Ciobanian* și filologul *Garabet Pasmagian*.

A. Ciobanian

Numărul Armenilor din Paris nu e mai mare de 3000. Ei sunt mari comercianți, studenți și muncitori. Armenii au la Paris o biserică monumentală zidită de Mantașian, petrolist din Batum. Aci este și reședința Eparhiei Armene din Franța, Anglia, Italia, etc.

Parisul a fost un centru și pentru apărarea intereselor naționale ale Armenilor. Națiunea Armeană numără aci mulți prieteni printre bărbații cei mai eminenți ai Franței.

Cauza Armeană a fost apărată aci cu mult patriotism de către Delegația Națională prezidată de *Bogos Nubar* și de Delegația Republicei Armeniei condusă de Avedis Aharonian. Din nefericire, independența Armeniei integrale, recunoscută prin tratatul de la Sèvres, a fost înlăturată la Conferința de la Lausanne, unde kemaliștii, învingătorii Grecilor, și-au dictat voința întregii Europe.

Bogos Nubar

În Paris trăiesc foarte mulți intelectuali Armeni cari nu se pot reîntoarce la căminurile lor din cauza regimului kemalist din Turcia și cel bolșevic din Rusia.

Unii din ei s'au distins ca profesori, pictori, sculptori și actori. Printre aceștia din urmă cităm pe Maxudian de la Odeon, pe Șah-Muradian de la Operă și pe Bagaratid de la Comedia Franceză. În Institutul Pasteur, Armenii au pe savantul lor compatriot Yervant Manuelian.

În ziua de 10 Iulie 1926 s'a inaugurat la Paris monumentul voluntarilor Armeni cari au luptat în rândurile armatei franceze, căzând pe câmpul de onoare.

În *Marsilia* există o colonie foarte veche care a sporit în urma calamităților de care a fost lovit obișnuitul neam armenesc în ultimele cinci decenii. Primele cărți armenesti au fost tipărite în Marsilia în 1673 de către episcopul Oscan.

De la 1885 apare aci ziarul *Armenia* fondat de defunctul *Mikael Portucalian*.

Războiul mondial a aruncat și în Franța mii de imigranți

Armeni, cari au înființat noi Comunități în Sudul Franței. Acum în urmă ei s'au stabilit în mare număr, și la Lyon.

Anglia. — Colonii armenesti se găsesc numai în Londra și Manchester unde există și o biserică. Ele se compun din studenți și, mai ales, din mari comercianți și industriași.

Totuși, în Londra, a apărut, în 1886 ziarul *Henciak* (Clopotul) organul partidului revoluționar al *Henciakiștilor* care își avea sediul central în această metropolă.

Germania — În Germania n'au existat colonii armenesti, ci numai studenți universitari, mai ales din Rusia.

Însă, în Lipsca și Marburg s'au tipărit cărți armenesti de către profesorii Germani Andreos Agoludos

Monumentul din Paris
al voluntarilor Armeni

(1704). Kisk, Peterman etc., cari s'au ocupat de aproape de studiul limbei Armene.

În Austria armenii au sporit după războiul mondial. La Viena au o capelă.

Asemenia și în Belgia: la Bruxelles și Anvers. În acest

din urmă oraș, Armenii sunt stabiliți de multă vreme îndeletnicindu-se cu comerțul și industria pietrelor prețioase.

Siria. — Coloniile armenesti din Siria sunt foarte vechi. Bisericele din Beirut și Damasc sunt seculare.

Numărul lor, însă, s'a ridicat de o dată la peste 100 000, în urma imigrărilor în massă și precipitate din Cilicia, limitrofă Siriei.

Intr'adevăr, Cilicia a fost unul din teatrele unde s'au distins legiunile voluntarilor Armeni, cari au luptat, alături de francezi, ducând tot greul, în tot timpul războiului mondial, pentru isgonirea turcilor din vechiul Regat Armean al Rupeniilor.

Din nefericire, în cursul armistițiului, guvernul francez, prezidat de Briand, ne voind să ducă înainte lupta împotriva mișcării kemaliste, în urma unei convenții încheiată cu Turcia, convenție care a înmărmurit pe Aliați și a indignat Anglia, a retras armata franceză din Cilicia, în schimbul Siriei, devenită posesie franceză.

Atunci, Armenii din Cilicia, spre a nu rămâne la discreția turcilor îndârjiți, au fost nevoiți să-și caute adăpost în Siria, împărțindu-se prin diferite orașe. Chiar și Catoligosul Ciliciei și-a mutat scaunul de la Sis la Beirut. De abia refugiații găsiseră o liniște relativă, când izbucni insurecția Druzilor, cari atacară în mai multe rânduri orașele locuite de Armeni, și, în deosebi, Damascul. Din această cauză, armenii refugiați în Siria începură se emigreze în Franța, America și alte părți.

în Palestina. — Armenii s'au așezat în Locurile Sfinte încă din primii ani ai creștinătății. După moartea lui Abgar, primul rege creștin, soția sa, regina Elena, a fost la Ierusalim prin anii 42 și a construit capele pe mormântul Mântuitorului și pe Muntele Măslinilor și a îngrădit cu piatră locul din Betlehem unde s'a născut Isus.

În cele din urmă, a zidit cu o boltă mormântul apostolului Iacob. Acesta, fiind martirizat în Asia Mică, trupul

său, după o legendă, a fost transportat de îngeri la Ierusalim, unde a fost înmormântat.

Regina Elena a murit în Ierusalim și a fost înmormântată în fața porții nordice a orașului. Deasupra mormântului ei a fost ridicat un măreț mausoleu, după cum spun Evsepius și Moise din Khoren.

La începutul veacului al IV-lea, pe locul unde a fost înmormântat apostolul Iacob, s'a ridicat, cu cheltuiala regelui Tiritad al Armeniei, măreața mănăstire Sf. Iacob, care, ca atare, are o vechime de paisprezece veacuri. Mănăstirea Sf. Iacob este una din cele mai grandioase din Orașul Sfânt, de și în urma transformărilor suferite în decursul veacurilor, și-a schimbat, de sigur, aspectul primitiv. Mănăstirea Sf. Iacob, unde rezidă Patriarhul Armean al Ierusalimului, a fost totdeauna un focar de cultură pentru Armeni.

Patriarhul Isai al Ierusalimului

Mănăstirea, care ocupă un teren vast, are o bibliotecă bogată cu 1500 manuscrise vechi, o tipografie, un seminar pentru pregătirea clerului și un tezaur în care, pe lângă odăjdii și obiecte bisericești antice, se păstrează sceptrul Regelui Hetum al Ciliciei. Aci apărea revista *Sion* în 1870. În jurul Mănăstirii, înconjurată cu ziduri uriașe, sunt locuințe pentru adăpostirea a mii de pelerini.

Tot de regele Tiritad au fost construite bisericile Mântuitorul și Sf. Arhanghel, pe locurile unde au fost locuințele lui Ana și Calafa, adică prima și a doua închisoare a lui Isus, precum și Biserica din Betlehem pe care, în prezent, Armenii o împart cu Grecii. Socotindu-se după urmele rămase, numărul lăcașurilor sfinte armenesti din Ierusalim au fost în vechime de peste șaptezeci. Ca document istoric

despre vechimea Armenilor la Ierusalim mai există mărturia istoricului Sebeus, din veacul al VII-lea, care spune că şahul Horam al Persiei, cucerind Oraşul Stânt şi ducând în robia pe Patriarhul Zaharia, preotul Mogetus a procedat la refacerea stricăciunilor pricinuite de năvălitori. El a fost ajutat de poporul Armean. În privinţa acestui ajutor dat de Armenii din Ierusalim, preotul Mogetus a trimis catoligosului Gomidas o scrisoare, care e reprodusă de Sebeus.

În cursul vremii, au fost mari neînţelegeri şi certuri între Greci, Georgieni şi Armeni pentru posesiunile acestora din urmă atât de invidiate. Dar, atât Sultanii Arabi cât şi cei Otomani au întărit totdeauna, prin iradele, drepturile Armenilor.

În ceea ce priveşte Biserica Sf. Mormânt, Armenii au acolo drepturi egale cu Biserica Ortodoxă Greacă şi cu cea Catholică. Cele trei Biserici apostolice au singur dreptul de a sluji la mormântul lui Isus.

În Palestina, Armenii mai au biserici la Remleh şi la Iaffa. Mănăstirea Armeană de aci a fost transformată în lazaret în timpul expediţiei lui Napoieon I.

Abisinia. — În această ţară africană există o colonie Armeană cu o biserică în capitala Adis-Abiba. Ca oameni culti, armenii, devenind folositori în această ţară cu civilizaţia înapoiată, de şi creştină, au ajuns la cele mai înalte demnităţi. Printre ei sunt meşteşugari şi neguţători cari se ocupă, mai ales, cu comerţul de fildeş.

America. Armenii au început să treacă Oceanul prin 1834. Primul armean din New-York a fost studentul Oscanian Haciadur, care, întorcându-se la Constantinopol, a publicat în 1840 ziarul „Vestitorul Bزانţului“. Propaganda misionarilor protestanţi a contribuit mult la înmulţirea armenilor în Statele-Unite.

Încă din 1857, se publicau în tipografia Armeană din New York, cărţi bisericeşti, ziare şi cărţi literare.

În decursul anilor și cu cât traiul în Armenia devenea mai anevoios, din cauza persecuțiilor și atrocităților turcești, coloniile armenesti din America sporeau ca și cele din țările mai puțin depărtate.

În prezent, în Statele-Unite trăiesc peste 120.000 Armeni.

Comunitățile principale sunt la New-York, Boston, Worcester, Fresno, Providence, Detroit, Chicago, Philadelphia, etc.

Se mai găsesc Armeni, în număr mai restrâns, în Canada, Brazilia și, mai ales, în Argentina.

Armenii din America au o situație economică prosperă ca mari și mici comercianți și industriași. În industriile americane sunt întrebuințați mii de lucrători Armeni.

Toate coloniile Armele de peste Ocean contribuiesc în mod larg la ajutorarea nevoilor multiple ale compatrioților lor din Turcia precum și a refugiaților și orfanilor așezați vremelnic prin diferitele țări din Europa.

Armenii din America au dat numeroși intelectuali. Profesori Armeni se găsesc în mai toate universitățile Americane. Vom cita pe cei mai de seamă ca : Minas Gregory, cunoscut ca o autoritate în bolile nervoase ; Dr. M. Kassabian, care se bucură de mare reputație în lumea savantă prin lucrările sale asupra razelor Roentgen ; Vahram Babassian, profesor de chimie la Universitatea din Lehi ; Arșak Mahtesian și Mihran Sivasli, sunt membri ai Academiei de științele politice din New-York ; Thomas Karwin, fost ministru al Tezaurului ; prof. Anakian, de la Universitatea din Hartford, prof. Medzadurian, de la cea din Columbia, etc.

În orașele americane apar în limba Armeană două cotidiene, zece reviste săptămânale și lunare între cari *Hairenic* (Patria) în 140 pagini și *Gocinac* (Clopotul).

CAP. XIV

Armenii din Turcia

Coloniile armenesti din Peninsula Balcanică și părțile apusene ale Asiei Mici datează cu mult mai dinainte de invazia turcă.

În veacul al VI-lea exista la Constantinopol o puternică colonie Armeană.

Sub imperiul Bizantin, Armenii au jucat un rol important în guvernul Bizanțului. Ei, nu numai că au ocupat demnitățile cele mai înalte în Stat, dar au dat tronului Bizantin două zeci și patru împărați, zece asociați părinților sau fraților lor precum și zece împărătese ¹⁾.

Sub Turci. — Când Osmanlii ocupară mare parte din Armenia precum și Cilicia, peste două milioane de Armeni, risipiți pe toată întinderea Asiei Mici, trecură sub dominațiunea lor.

Din primul moment, administrația turcă fu vitregă pentru populația Armeană din patria ei istorică. Armenii sufereau, în deosebi, din partea hoardelor de Kurzi și altor triburi barbare, cari pătrunseseră în țară, ducând o viață nomadă și

1) Împărați: 1) Mauriciu (582—602). — 2) Heraclius I (610—641). — 3) Heraclius II (641—642). — 4) Heracleonas (641—642) — 5. Constant II (642—668). — 6) Gregoras (646—652). — 7) Mazizius Gnumi (668—695) — 8) Justinian II (685—695). — 9) Bardan I (711—713). — 10) Ardavazt (742). — 11) Bardan II (803). — 12) Leon V. Armeanul (813—820). — 13) Michael Bețivul (842—867). — 14) Basil I (867—886). — 15) Leon VI Filosoful (886—912) — 16) Alexanđru (912—913). — 17) Constantin VII Porfirogeneta (913—959). — 18) Romain I (919—944). — 19) Romain I (959—963). — 20) Jean I (969—976). — 21) Basil II (976—1025). — 22) Constantin VII (1025—1028). — 23) Andronic III Paleolog (1328—1341)

Impărătese: 1) Marina (788—795). — 2) Teodosia (813—820). — 3) Eufrosina (823—830). — 4) Teodora I (830—867). — 5) Maria (867). — 6) Elena (919—961) — 7) Teodora II 971—976). — 8) Zoe (1028—1050) — 9) Teodora III (1054—1056). — 10) Rita (1294—1333)

trăind din jafurui. Nici stăpânirea turcă din primele timpuri ale ocupațiunei nu era mai blajină. Armenii, ca și toți creștinii, erau considerați păgâni, necredincioși și supuși la tot felul de umilinți și vexațiuni. Ei trebuiau să se deosibească de musulmani chiar și prin îmbrăcăminte. Nici un creștin nu putea să poarte arme, pe când musulmanii erau înarmați până în dinți. Dările grele, concesionate particularilor, erau un cumplit prilej de jaf. Nu exista nici siguranța vieții nici a avutului. Mii de copii creștini erau cedați în toți anii turcilor pentru formarea armatei ianicerilor. Avutul și viața creștinilor aparțineau de drept sultanului. Creștinii cu dare de mână erau închiși și uciși, iar avutul lor se confisca în profitul tezaurului imperial. Cariera armelor și cea administrativă erau închise pentru creștini. În pofida vexațiunilor, marea majoritate a Armenilor rămase lipită solului patriei, ocupându-se cu agricultura și meșteșugurile. Țara rămase însă înăpoiată pentru că statul turcesc nu căuta niciodată să o înflorească economicște prin construire de șosele și căi ferate. Astfel în cât, din lipsă de mijloace de transport, această țară, care ar fi putut să devină grănarul Europei, abia putea să satisfacă nevoile locale. Cei plecați din țară se constituiră în comunități puternice cu școli și biserici mai în toate orașele imperiului, având organele lor diriguitoare compuse din clerici și mireni.

Primul Patriarh — Când sultanul Mahomed al II-lea cuceri Constantinopolul, transferă pe episcopul de Brusa, Ioachim, în capitala sa, și-l numi Patriarh al tuturor Armenilor din Turcia (1461).

Pe atunci în Constantinopol locuiau peste 250.000 armeni stabili, fără a socoti pe cei ce veneau vremelnice spre a câștiga hrana celor rămași la vatră, și, mai ales, spre a putea plăti birurile. Aceștia munceau ca hamali în port și locuiau în grupuri compacte în așa zisele hanuri.

Armenii din Constantinopol, ca și cei din Smirna și alte

centre comerciale din Turcia stăpâniră cu încetul întreg comerțul și finanțele Turciei. Deasemeni, mai toate meșteșugurile erau în mâinile lor. Aceasta le era cu atât mai ușor, cu cât turcii disprețuiau comerțul și munca manuală, ca indeletniciri înjositoare, potrivite raialelor și preferau stujbele de Stat inaccesibile pentru creștini.

Pe când învățământul în măsă populațiunei turcești abia începea să mișcească în a doua jumătate a veacului trecut, Armenii aveau școli primare și secundare în toate centrele din Imperiu. Smirna și, mai ales, Constantinopolul erau principalele centre culturale ale Armenilor din Turcia. Numai în acest din urmă oraș ei aveau peste patru zeci de școli de ambe sexe și tot atâtea biserici de cartiere.

Armenii din Constantinopol, fiind într'o situație economică prosperă, și însuflețiți de raza civilizației păstrată dela strămoși, își trimeteau pe fiii lor în Apus, pentru dobândirea studiilor înalte. Acești tineri se întorceau ca medici, ingineri, arhitecți, etc. Astfel în cât, Armenii formau în mare parte pătura intelectualilor din Turcia. Inrăurirea lor civilizatoare fu mare în Imperiu. Cei mai buni profesori ai școalelor turcești fură Armenii și tot ei puseră în Turcia bazele învățământului universitar.

Impunându-se prin meritele lor, și ca specialiști în diferite ramuri, Armenii au fost chemați la cele mai înalte demnități în administrația Imperiului. Astfel, familiei Dadian îi fu încredințată, din tată în fiu, Pulbereria armatei; familia Diuzian conduse Monetăria; Balienii erau arhitecții sultanilor. Ei au construit palatele Dolma Baghce, Ciraghan, Yldiz Keosk, Beyler Bey, etc., faimoase în lumea întreagă prin somptuositatea lor, cum și geamiile cele mai mari, căzărmi, școli, între cari Liceul Imperial Galata Serai

Armenii, ca deținători ai finanțelor, aveau mare trecere pe lângă înalții demnitari turci și foloseau influența lor spre binele neamului lor. Pe timpul sultanului Mahmud, cea mai

de seamă figură printre Armenii din Constantinopol fu Artin Bezgian Amira, financiar, care, în războiul ruso-turc din 1828, salvă finanțele Imperiului prin emiterea monedelor noi zise matalic. El clădi Catedrala de la Kum-Kapu și spitalul armenesc de la Yedi-Kule (Șapte Turnuri) precum și alte biserici atât armenesti cât și grecești.

Am'ralele (seniorii) formau pătura de elită, conducătoare. Ei alegeau pe Patriarh sau îl detronau după bunul lor plac. Poporeni, adecă isnafii, n'aveau în conducerea trebilor unei comunități de peste două milioane credincioși, nici un amestec. Acest regim oligarhic dură până în anul 1860, când, după lupte aprige între amirale și isnafi, se votă Regulamentul, zis și Constituția Armenilor din Imperiul Otoman.

Introducerea catolicizmului. — Jesuiții operau în Armenia încă din 1668. Prin propaganda lor intensă se și formase o mică Comunitate Armeano-catolică. Patriarhii Armeni din Constantinopol căutau să pună capăt acestei scizme care băgase vrajbă între fiii aceluiaș neam. În combaterea catolicizmului printre Armeni, ei foloseau sprijinul guvernului turc, care avea interesul de a înlătura orice prilej de amestec al Europeanilor în treburile interne ale Turciei.

Toate presiunile fură, însă, zadarnice, întru cât, propagandiștii catolici lucrau sub protecția ambasadorului francez. Catolicizmul lățindu-se și în Constantinopol, Papa isbuti să obție numirea unui episcop al Armenilor catolici (1758).

Spre a înlătura primejdia unei desbinări religioase, Patriarhul Bogos' (1820) convocă în Catedrală o adunare mixtă în căutarea unui mijloc de împăcare.

Ei făcu unele concesii, după care se redactă *Apelul la Frăție*. Populația ortodoxă era însă foarte nemulțumită de hotărârile ce le lua Patriarhul într'o mare chestie bisericească care era de resortul Catolicosului din Ecimiadzin, Șeful suprem al Bisericii Armene. Opinia era îndărjită și din cauza că în *Apelul la Frăție*, publicat în broșură, chipul Papei

de la Roma fusese imprimat alături de al St. Grigore, Luminătorul Armeniei. Astfel, într-o Duminecă dimineată, poporul se strânse în Biserica Catedrală cerând ca Patriarhul să vie să se explice. Prelatul nevenind, manifestanții sparseră ușile, pătrunseră în localul Patriarhiei și l de-vastară. Patriarhul scăpă prin fugă. Mișcarea nu găsi sfârșit de cât în urma intervenției armatei. Urmă un proces. Căpeteniile mișcării fură spânzurate, iar alții trimiși în exil.

Animositatea turcilor împotriva Armenilor catolici se accentuă, mai ales, după dezastrul flotei turcești de la Navarin. Sultanul Mahmud, bănuind că Armenii catolici ar putea să fie în relațiuni cu Europeii, dete ordin ca să fie deportați în Asia Mică. Ordinul fu executat cu o deosebită cruzime, în Decembrie 1827. Fură deportate din Constantinopol 22.000 persoane între cari patruzeci de preoți. Mulți dintre deportați muriră pe drum de frig și mizerie.

Dar, după încheierea tratatului de la Adrianopol, prin care libertatea tuturor cultelor era garantată în Turcia, Armenii catolici deportați rămași în viață se întoarseră la căminurile lor și formară o Comunitate a parte cu un șef religios recunoscut de guvernul otoman, sub numele de Patriarhul Armeano-catolic (1835).

Cu trecerea vremii, dușmănia dintre Armenii ortodocși și cei catolici se șterse cu totul. Ceeace îi apropiă mai presus de toate fură persecuțiile politice turcești cari se întindeau deopotrivă asupra tuturor Armenilor, fără deosebire de rit.

Noua Legislație turcă. — Intervenția Puterilor în relațiile dintre turci și creștinii din Imperiul Otoman, își are obârșia în deseale masacre săvârșite de turci asupra populațiilor creștine.

După masacrarea Grecilor la Constantinopol și insula Chios (1821-1822) Puterile cerură Sultanului Mahmud al II-lea să aplice în imperiul său reformele necesare pentru siguranța creștinilor. Succesorul acestuia, Abdul Medgid, acordă printr'un

decret numit *Hatti Şerif* reformele cerute. Dar, decretul dat într'un moment critic și în scop de a înlătura o eventuală intervenție europeană, rămase literă moartă. Situația creștinilor era tot atât de rea ca și înainte. În 1845 fu masacrată populația creștină din Liban. Puterile intervenind, Sultanul se grăbi a da o nouă iradea de reforme, numită de astă dată, *Hatti-Humaiun*. Aceasta fu în 1856. Peste doi ani, însă, avură loc masacrele din Djeddah, iar în 1860 cele din Liban, a doua oare. Sub Sultanul Abdul Aziz (1861-1876), se desfășurară evenimentele din Zeitun la cari vom reveni.

În baza iradelei se formară în provincii comisii mixte, iar valiilor li se interzise să mai administreze arbitrar și să perceapă biruri după plac. Carierile administrative fură deschise, într'o anumită măsură, și pentru creștini.

În Armenia, mai ales la sate, persecuțiile dănuiau, ca și omorurile, talhăriile și convertirile forțate la islamism.

În schimb, în Constantinopol, Armenii respirau mai liber și puteau să se ocupe de operele lor de propășire pe calea culturală. Se înființară câteva școli noi, între cari liceul din Scutari.

Regulamentul sau Constituția Armenilor din Turcia. — Între timp, mișcarea poporului împotriva oligarhiei Amiralilor se înțeția din ce în ce. Mișcarea era pusă la cale de tinerii intelectuali reînforși de la Paris, îmbuibăți de ideile înaintate franceze. Se formă partidul *Luminoșilor*, care cerea regimul reprezentativ. Oligarhiei i se dăte denumirea de partid *Obscurantist*. Se ivi o mișcare nouă și puternică, în urma căreia, intervenind guvernul, numeroși *luminași* fnră închiși sau exilați. Amiralele se retraseră cu totul de la treburile publice, păstrând o pasivitate calculată. Într'adevăr, cheltuelile publice erau atât de mari, în cât isnafii, cu tot numărul lor, nu le puteau suporta. În cele din urmă, după îndelungate discuțiuni, și prin stăruințele Patriarhului Mateos, cele două tabere ajunseră la o înțelegere pe baza căreia se

formă un Consiliu compus din 16 Amirale și 14 isnafi, reprezentanți ai poporului.

În anul 1860, o Adunare Națională votă Constituția Armenilor din Imperiul Otoman, redactat de N. Balian, Gr. Odian și Dr. prof. N. Rusinian. Pactul fu întărit de Sublima Poartă.

Principiile fundamentale ale acestei Constituțiuni sunt :

Fiecare membru al Națiunii de o parte și Națiunea de altă parte au drepturi și îndatoriri reciproce.

Toți Armenii sunt datori să participe la nevoile materiale ale Națiunii după puterile lor și să se supună benevol ordinelor și dispozițiilor luate de Națiune.

Națiunea, din parte-i, are îndatorirea de a îngriji de nevoile morale, intelectuale și materiale ale Armenilor, de a păzi cultul și datinile strămoșești, de a îngriji de buna educație a copiilor, de a întreține instituțiunile naționale, de a administra bunurile, întrun cuvânt, de a lucra pentru propășirea națională ; a reprezenta Națiunea printr'o autoritate superioară, numită Administrația Centrală Națională.

Organele Administrației Centrale sunt :

Adunarea Deputaților, compusă din 140 membri aleși prin vot direct, egal și secret de enoriile din Capitală și din Provinciile Imperiului locuite de Armeni.

Patriarhul este ales de către Adunarea Deputaților, ca și episcopii eparhioți și Consiliile Administrației, aceste din urmă în număr de cinci și anume : Consiliul Afacerilor Politice, însărcinat cu regularea relațiilor cu guvernul ; Consiliul Religios, însărcinat cu treburile bisericești ; Consiliul Instrucției, cu școlile ; Consiliul Economic cu controlul administrației bunurilor naționale și, în fine, Consiliul Juridic, însărcinat, mai ales, cu judecarea diferendelor ivite între soți, etc.

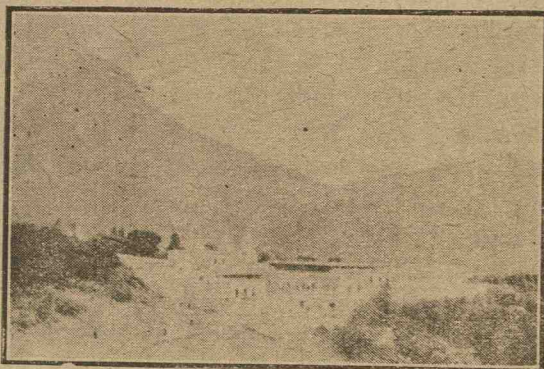
Pe lângă aceasta, fie care Eparhie își are Adunarea locală, prezidată de șeful spiritual.

Constituția prevede modul de alegere a Epitropiilor bisericești, Comitetelor școlare, etc.

Patriarhia este reprezentanta poporului Armean în întreaga Turcie față de autorități. Tot ea este în relațiuni cu puterile Europene prin ambasadorii din Constantinopol.

La 1864, fu ales Patriarh episcopul Măgărdici Khărimian.

Mănăstirea Varac

de fel din Van, care de mulți ani lucra în Vasburagan și Muș (Armenia) pentru luminarea poporului. El întemeieă în 1857, în Van, ziarul *Ardziv Vasburaganî* (Vulturul Vasburaganului) precum și tipografia și seminarul de la mănăstirea Varac, lângă Van.

Ahiepiscopul Khărimian
pe calea democrației, conform Constituției.

Pentru munca eroică desfășurată de acest înalt și demn prelat, scriitor distins și mare orator, consacrat exclusiv binelui obștesc, Armenii recunoscători îi decernară titlul de *Tăticul Khărimian*.

Sub patriarhatul lui Khărimian, oligarhia fu cu desăvârșire înfrântă, iar treburile fură îndrumate

Khārimian, urcându-se pe scaunul patriarhal, protestă împotriva exceselor săvârșite asupra Armenilor din provincii. Dar, protestarea lui nu găsi răsunet, din cauza intrigilor guvernului turc, care, cu concursul câtorva creaturi de ale sale, introduse în Consiliile Patriarhiei, isbuti să provoace demisia Patriarhului (1873). În locul lui fu ales, de către Adunarea Națională, Arhiepiscopul Nerses Varjabetian. Mai târziu, Khārimian fu ales Catolicos al Ecimiadzinului și muri la adânci bătrâneți în (1907).

Mișcarea culturală. — Constituția de la 1860 fu un factor principal în progresul cultural și civic al maselor poporului chemate la viața publică. La Constantinopol afară de școlile primare de ambe sexe ce ființau în toate cartierele, se fondează Colegiul Nubar-Sahnazarian, Școala secundară Sahaghian, școala de Agricultură de la Yedi Kule, iar mai târziu, Școala centrală de la Gałata (1885). Erau în plin progres și câteva internate particulare. Paralel cu învățământul propășea și publicistica. În Constantinopol apăreau în limba Armeană numeroase reviste științifice și literare, cum și câteva cotidiene. Între acestea din urmă, au contribuit mult la educația și instrucția publicului cititor *Masis*, fondat în 1851 de Garabet Utiugian; *Azevelc* (Orientul); *Hairenic* (Patria), condus de Arpiarian Arpiar, etc.

În acelaș timp, Armenii din Capitală se interesau de aproape de soarta conaționalilor lor din provincii înglobați și ei în Constituție cu drepturi egale.

Societățile-Unite, conduse de o pleiadă de tineri cu cultură europeană, urmăreau țelul de a răspândi cultura în Armenia, mai ales la sate, țărănimea fiind în mare parte analfabetă. Se deschisera zeci de școli primare susținute pe speșele Societăților Unite. Sultanul își acorda patronajul balului anual dat în folosul acestor Societăți culturale cari lucrau cu forțe unite la luminarea poporului.

Pe de altă parte, intelectualii Armeni se distingeau tot

mai mult ca înalți demnitari ai Imperiului. În timpul crizei financiare de la 1888, sultanul Abdul Hamid recurse la luminile lui Agop Kazazian, care fu numit ministru de finanțe. Acesta salvă în scurt timp finanțele Turciei, mai ales prin economiile ce le realiză. Ministrul muri asasinat de cei loviți de reformele lui îndrăznețe. Direcția internă și externă a Statului o avură ani îndelungați Grigore Odian, care muri în

Grigore Odian

exil la Paris (1888) pentru a fi colaborat ia întocmirea primei Constituții a Turciei proiectată de Mithat Pașa ; Ohanes Nurian, Artin Pașa Dadian, etc. Medicii cei mai mari și cei mai iluștri membri ai baroului constantinopolitan erau Armeni. Știința Agricolă a fost introdusă în Turcia de către Grigore Aghaton. Directorul școalei de Bele-Arte din Constantinopol, Yervant Oscan, ca și mare parte din profesorii acelei școli erau Armeni. Un

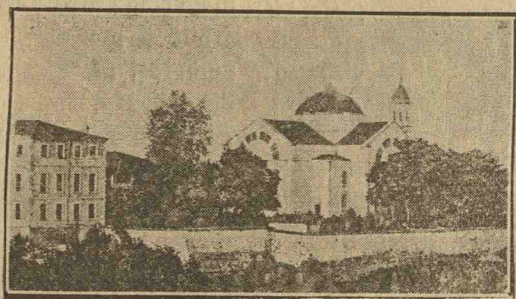
alt Armean, Agop Boiagian, era Decanul Universității Otomane. Tot Armeni erau directorii școalelor de Sericultură, Agricultură, cum și o bună parte dintre profesorii universitari.

Chiar în timpurile recente, de dinainte de războiul mondial, au fost în-guvernele turcești mai mulți miniștri de origine armeană ca : Gabriel Noradunghian, la Afacerile streine ; Bedros Halagian, la Lucrările publice ; Agop Stambolian și Oscan Mardikian, la Poște și Telegraf. Mai cităm pe Misac Effendi, ambasador la Haga ; Sarchis Hamamgian, la Roma ; Ohanes Kuiumgian, guvernator al Libanului ; Abraham Eramian, Ministru de Stat ; G. Sinapian, Ministrul de Comerț, etc.

Celelalte centre de cultură ale Armenilor din Turcia, fură :

Smirna, unde Armenii fondară în 1850 o școală Superioară. Aci apărea în 1840 *Arșaluis Araratian* (Aurora Araratului, iar în 1871 revista *Arevelian Mamul* (Presa Orientală) a lui Mateos Mamurian. În editura tipografiei din acest oraș apărură în traducere parte din scrierile lui Victor Hugo și alte numeroase opere originale și traduceri.

Fu timp îndelungat centru cultural orașul Erzerum cu *Colegiul Sanasarian*, înființat de binefăcătorul Măgărdici Sanasarian. În domeniul cultural-religios, s'a distins și Mănăstirea

Seminarul din Armaș

Armaș, lângă Ismidt, cu Seminarul său pentru pregătirea clerului luminat.

Pintre scriitorii armeni din Constantinopol s'au distins poeții Bedros Turian și Măgărdici Beşiktaşlian (1870), episcopii Khărimian, Khoren de Lusignan, Ormanian, Muradian, Karekin Servanțian, Eghișe Turian; scriitorii Gr. Odian, prof. R. Berberian, prof. Minas Ceraz, Arșag Ciobanian, M. Age-mian, prof. Tomas Terzi'an, Dr. Rusinian, Medzarent.

Ca nuveliști și romancieri: Gr. Zohrab (ucis în exil, în 1915), V. Papazian, Ruben Zartarian, Ervant Odian, scriitoarele Diusap, Sibil, Zabel Esaian, etc.

Gr. Zohrab

dritul Komidas, compozitori.

Armenii din Constantinopol au excelat și în teatru. Chiar

În ultimii ani dinaintea de războiul mondial s'au ilustrat ca poeții de mare talent: Daniel Varujan, Siamanto, ambii uciși în exil ca și scriitorii Melkon Gurgian, Ervant Sărmacheșanlian și alți intelectuali Armeni din Turcia, în număr de peste patru sute.

Armenii au avut mari aptitudini în arte încă din cele mai vechi timpuri. ¹⁾ Pe lângă arhitecți geniali, ei au dat numeroși pictori și muzicanți de mare talent. Printre aceștia din urmă cităm pe Macar Ecmalian, Tigran Ciuhagian, Sinanian, Arhiman-

Tragedianul Bedros Atamian

Tragediana Hracia

1) După prof. Strzygowski din Viena, cupolele Sf. Sofia și ale geminei Mehmedie au fost construite de artiști armeni, dintre cari cel mai ilustru a fost arhitectul Sinan. Stilul Sf. Sofia este armenesc.

și creatorul teatrului turcesc a fost artistul Vartovian. Au fost artiști dramatici de mare talent: Mănaghian, Triantz, Alexanian, Benglian, marele tragedian Bedros Atamian, care a fost chemat și la Teatrul imperial dela S. Petersburg. Printre artiste: tragediana Hracia, Siranuș, Astghic, Heranuș, Knar, etc.

CAP. XV

CHESTIA ARMEANĂ

Războiul din 1877—78. — Tratatul dela Berlin

În cursul războiului ruso-româno-turc, Armenii avură mult de suferit pe frontul Asiatic, din partea hoardelor de Kurzi și Circazieni. Mulți dintre Armeni, neputând îndura suferințele, se expatriară, trecând fruntaria rusească și așezându-se în ținutul Erivanului. Pe drum, însă, mizeriile acestui exod în masă seceră multe vieți.

Armata rusă din Turcia de Asia, condusă de generalii Loris Melikoff, Der-Hugasoff și Lazareff, sdrobi pe Turci la Kars, Erzerum și alte puncte. După căderea Plevnei, Marele Duce Nicolae, ajungând cu armatele sale la porțile Constantinopolului și amenințând capitala, Sultanul Abdul Hamid ceru pace. Tratatul se încheiă la San-Stefano.

Asupra raportului Patriarhului Nerses, se introduse în tratat art. 16 referitor la Armenii din Turcia de Asia.

În primul text, redijat de către delegații Ruși, articolul acesta prevedea autonomia administrativă în provinciile locuite de Armeni și garantarea siguranței împotriva Kurzilor și Circazienilor.

Însă, în cursul negocierilor, Turcia, sprijinită de Anglia, respinse textul acesta. În redactarea definitivă a articolului, formula *autonomie administrativă* fu înlocuită cu „reforme și ameliorări“.

Articolul fu redactat în modul următor :

Pentru înlăturarea turburărilor ce s'ar isca prin retragerea trupelor rusești din Armenia, ceea ce ar putea încorda și bunele relațiuni dintre cele două State, S. Poartă se obligă să introducă în vilaietele locuite de Armeni reformele și îmbunătățirile necesare pentru asigurarea Armenilor împotriva Kurzilor și Circazienilor.

Prin acest articol, pentru prima oară, de secole întregi, se înregistra într'un act internațional cuvintele de *Armeni* și *Armenia*.

În timpul acesta, Armenia era bântuită de o groaznică foamete, agricultura fiind lăsată în părăsire în cei doi ani de război.

În Constantinopol și alte centre, Armenii formară comitete pentru ajutorarea compatrioților lor înfometaji. Grație ajutoarelor grabnice trimise, mii de vieți fură salvate.

Prin actul acesta frățesc, solidaritatea între Armenii din Constantinopol și cei din Armenia se strânse și mai mult.

Dar Angliei nu-i convenea tratatul dela San-Stefano, ca contrarie intereselor sale în Egipt și aiurea. O Bulgarie mare unită cu Rumelia Orientală putea da Rusiei puțința de a-și croi un drum spre Suez, după cum ocuparea orașelor Batum, Ardahan și Kars îi deschidea Valea Eufratului. Lordul Beaconsfield amenințând cu un nou război pe Ruși, obținu dela aceștia revizuirea tratatului dela San-Stefano. Revizuirea se făcu în Congresul din Berlin.

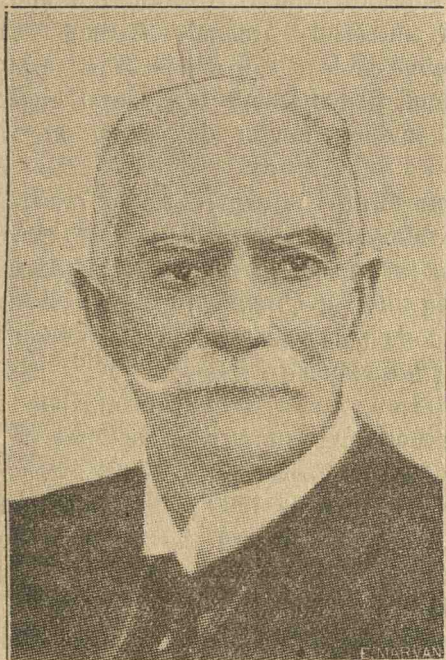
Dar, în toiul congresului (4 Iunie 1878), primul-ministru englez, în scop de a zădărnici pentru Ruși orice tendințe de expansiune în Orient, încheiă cu Turcia convenția secretă dela Cipru.

Prin articolul unic al acestei convenții, Anglia se angaja să apere cu armele fruntariile Turciei fixate prin tratatul de pace, împotriva oricărui atac ulterior al Rusiei.

În schimb, Sultanul făgăduia Angliei de a introduce reformele necesare pentru o bună administrare a Imperiului, cum și ocrotirea supușilor creștini, și-i ceda insula Cipru.

Cu modul acesta, Marea Britanie luă în mâinele sale chestia reformelor Armene.

Patriarhul Nerses, luând cunoștință de revizuirea trata-

Prof. Minas Ceraz

tului de la San-Stefano, trimise în Europa o delegație compusă din Episcopii Măgârdici Khărimian și Khoren de Lusingnan și prof. Minas Ceraz și Stepan Papazian, secretari.

Episcopul Khărimian vizită Roma, Viena, Parisul și Londra, iar Episcopul Khoren plecă la St. Petersburg. Ambii

delegați se uniră apoi la Berlin și prezentară Congresului un Memoriu, prin care cereau, pentru Armenia, numirea unui guvernator creștin, înființarea unei miliții creștine și reorganizarea sistemului financiar, a justiției și jandarmeriei.

Conferința găsi că doleanțele Armenilor erau modeste și drepte. În deosebi, Lordul Salisbury, delegatul englez, se arătă foarte simpatice cauzei Armenilor, făcând Congresului declarația că „interesele Armenilor trebuiesc susținute și că Armenilor trebuie să li se dea mijloacele de a putea propăși.”

Congresul, ținând seamă de cuvântul Angliei, introduse în tratat, cu învoirea tuturor delegaților, articolul 61, care sună astfel:

„Sublima Poartă se angajează să realizeze, fără altă întârziere, ameliorările și reformele cerute de nevoile locale în provinciile locuite de Armeni, și să garanteze siguranța lor contra Kurzilor și Circazienilor. Ea va încunoștiința în mod periodic de măsurile luate în acest scop Puterile, cari vor supraveghia executarea lor.”

Dar articolul acesta, care lăsa din nou pe Armeni la discreția Turcilor, nu avu nici un rezultat și reformele făgăduite rămaseră nerealizate.

Intr'adevăr, în Iunie 1880, ambasadorii din Constantinopol, față de situația precară din Armenia, se văzură obligați de a înainta Porții o *notă identică* cerând aplicarea articolului 61.

În această notă ambasadorii arătau că: „După rapoartele emanate dela agenții Puterilor, situația provinciilor locuite de Armeni e deplorabilă și că Puterile nu pot tolera ca clauzele tratatului dela Berlin, referitoare la ameliorarea acestei stări de lucruri, să rămână literă moartă.”

La răspunsul lui Abedin-Pașa, ministrul de Externe al Turciei, ambasadorii trimiseră Porței o *notă colectivă*, insistând asupra insuficienței reformelor introduse și ca încheiere, atragând încă o dată luarea aminte a Porții asupra faptului

esențial că reformele de introdus în provinciile locuite de Armeni, în baza angajamentului contractat printr'un act internațional, trebuiau să fie potrivite nevoilor locale și să se înfăptuiască sub supravegherea Puterilor.

Din nefericire, Germania, care sprijinea pe Turci, refuză de a face vreo presiune asupra acestora, iar cele lalte Puteri se grăbiră să abandoneze Armenia

Reformele nu se realizează, iar exactiunile funcționarilor Turci din Armenia și impilările de tot felul luată proporții scandaloase.

Turcii devin și mai neînduplecați față de Armeni, privind articolul 61 din Tratatul din Berlin nu ca un mijloc de garantare a vieții, onoarei și avutului, ci ca o pregătire în vederea reclădirii vechiului Stat național Armean.

Abdul Hamid înființă chiar regimente de Kurzi zise *Hamidie*, cari, sub pretext de a apăra fruntariile imperiului, formau o organizație oficială de impilări și jafuri contra Armenilor.

Toate intervențiile Patriarhului Nerses pe lângă ambasadorii din Constantinopol rămaseră fără ecou. Patriarhul muri în 1884 și fu înmormântat în curtea Catedralei de la Kum-Kapu.

Suferințele acestea, nepăsarea Europei, cruzimile Turcilor, deșteptară printre Armeni sentimentul firesc de apărare și astfel se născură și societățile secrete revoluționare.

CAP XVI

REVOLUȚIA ARMEANĂ

Primul comitet revoluționar se fondează în 1887 la Geneva de către studenta Maro. Din comitetul acesta făceau parte Avedis Nazarbeg, Khan Azat și alți studenți Armeni.

Acest comitet fu sâmburile partidului *Hănciakist*, care își avu ca organ ziarul *Hănciak* (Clopotul).

Scopul de căpetenie al acestei organizațiuni secrete era de a procura arme locuitorilor din Armenia, spre a se putea apăra împotriva Turcilor, Kurzilor și Circazienilor.

Transportul armelor și munițiilor în interiorul Armeniei era foarte anevoios și da loc la ciocniri sângeroase între Armeni și agenții Turci.

Bandele armenesti de insurgenți se înmulțeau din zi în zi prin forța împrejurărilor și erau dirijate de comitete locale, cari operau în mod independent unele de altele. Printre primele bande fu aceea a faimosului șef insurgent *Arapo* care teroriză pe Kurzi în regiunea Erzingeanului.

Pentru a coordona forțele aceste răzlețe și a le imprima o unitate de acțiune, — se înființă, în 1891, *Federația Revoluționarilor Armeni*. Toate organizațiile revoluționare se uniră sub steagul Federației, afară de partidul Hănciakist, care rămase ca organizație a parte.

Luptător

Intemeietorii Federației fură Christapor Mikaelian, dr. Loris Melicoff, Rostom și alți Armeni din Caucaz.

Sediul Federației fu la Geneva, unde începu să apară organul revoluționar *Droșak* (Steagul). Partidul fu numit și *Droșaghist*.

Ambele partide își aveau organizațiile lor secrete atât în Turcia cât și în toate țările unde locuiau Armeni.

În timpul acesta, banditul Kiurd Mussa Beg, în fruntea unei bande, jefuia satele armenesti, incendiând, jefuind și răpind fetele tinere. În urma protestărilor Patriarhiei, banditul fu transportat la Constantinopol și judecat de tribunalele turcești, cari îl achitară, cu toate dovezile zdrobitoare de vinovăția lui.

Armenii protestară, dar Sultanul Abdul Hamid în loc să le dea satisfacție, ordonă masacrele de la Sasun (August, 1894).

Puterile intervenind, obținură un nou proiect de reforme pentru vilaetele Erzerum, Van, Bitlis, Diarbekir, Sivas și Kharput.

Sultanul semnă proiectul la 11 Mai 1895.

Masacrele. — Dar intervenția aceasta europeană n'avu nicio sancțiune. Abdul Hamid, ordonă cumplitele masacre din 1895.

Măcelul începu la Trebizonda, unde trăia o foarte înfloritoare colonie Armeană, și se întinse în interiorul Armeniei. Timp pe trei zile, măcelurile continuă în Erzerum, Van, Sivas, Diarbekir, etc, într'un cuvând, în toate provinciile armenesti unde urma să se introducă reformele prevăzute în Tratatul din Berlin. Masacrele le făceau plebea musulmană și Kurzii secondăți de trupe regulate, cari interveneau ori de câte ori bandiții erau strâmtorați de Armeni și puși pe fugă. În capitalele de județe, masacrele se desfășurau chiar sub ochii consulilor și misionarilor francezi, italieni și americani. Mii de armeni putură să-și salveze viața adăpostindu-se prin curțile consulatelor și prin mănăstirile catolice.

Pieriră în aceste hecatombe 300.000 Armeni din cei 1.200.000 aflători în Turcia de Asia. Sute de sate Armenesti fură date pradă focului și distruse. Chiar și prin orașe, cartierele armenesti fură în parte nimicite de focul pus de hoardele musulmane. Bandele guvernului turc, după ce jefuiau totul, se întorceau la triburile lor încărcate cu avutul Armenilor uciși și prădați. ¹⁾

Față de aceste atrocități fără seamân în Istoria omenirii, întreaga conștiință a lumii civilizate fu revoltată. Gla-

1) Massacres d'Arménie, de A. Ciobanian, cu o prefață de Georges Clemenceau. — L'Arménie agonissante et l'Europe Chrétienne, de P. Chamonetant. — Martirologue Arménien, tableau officiel des massacres d'Arménie, dressé par les six Ambassadeurs de Constantinople — Un peuple de martyrs, de Jean Finot — Les Arméniens et la question Arménienne, de Leroy Beaulieu.

destone, șeful liberalilor englezi, într'un mare discurs, vorbind de grozăviile săvârșite în Armenia, a dat fiorosului Abdul Hamid epitetul de Sultanul Roșu.

Un mare număr de înalte personalități engleze și franceze fură câștigate pentru cauza armeană, ca : James Bryce, Gladestone, G. Clemenceau, Leroy Beaulieu, Pressensé, Denis Cochin, Victor Berard, Anatole France, Paul Adam, etc. Ziaristul francez Pierre Quillard începu să publice la Paris ziarul *Pro Armenia*.

La Paris și Londra se formară Liga Franco Armeană și Anglo-Armeană în cari se înscrieră mii de bărbați de seamă. Se adresa ră interpelări în Camera Comunelor și în Parlamentul francez și se ținură meetinguri de protestare în toate orașele mari din Europa. În București, împotriva atrocităților turcești, își ridică glasul Vasile Morțun, într'un meeting ținut în sala Dacia.

Toate acestea, însă, nu aduseră nicio schimbare în politica Puterilor în *Chestia Orientală*, în care era înglobată și cauza Armeană. Sultanul Roșu, pe atât de crud pe cât de dibaciu, știa să țină în frâu Puterile, cari, dealfel, servindu-se de chestia Armeană ca de o armă, nu căutau, în fond, de cât să obțină concesiir și avantagii economice diverse pentru capitaliștii lor.

INSURECȚIILE DIN ZEITUN

CAP XVII

O E p o p e e

În 1895, după masacrul mișelesc și neașteptat de la Sasun, ¹⁾ se răsculă Zeitun-ul, pe care, de sigur, îl aștepta aceiaș soartă, dacă nu lua din vreme măsuri eroice de apărare.

1) Regiune muntoasă din Armenia turcească, la sud de orașul Muș. Localități principale : Șenig, Semal, etc. Din populația totală de 17000 loc, peste o jumătate erau armeni, vestiți prin bravura lor, cari au fost masacrați din ordinul lui Abdul Hamid, după lupte eroice conduse de Murad și alți revoluționari, lupte cari găsiră răsunset în Europa.

Zeitunul este o regiune muntoasă situată la nordul golfului Alexandreta, în lanțul munților Taurus.

Turcii, ocupând Cilicia, au căutat în nenumărate rânduri să distrugă Zeitunul, fără, însă, să isbutească.

Zeitunioții, vestiți prin bravură și ajutați de pozițiile lor inexpugnabile, se împotrivară cu succes și-și păstrară libertățile.

Zeitunul forma de veacuri o federație compusă din zece comune, populate în cea mai mare parte de Armeni, cu centrele : Orașul Zeitun, cu 20.000 locuitori și Hagin.

Orașul Zeitun are forma unui amfiteatru și e adăpostit de munții Barid, Gancerod și Berzenga. Pe culmea unei stânci se vede o fortăreață. Spre a pătrunde în Zeitun, călătorul trece prin defileuri adânci și stâncoase.

Clima e temperată vara și foarte friguroasă iarna. Pământul, de și stâncos, e pe alocuri fertil. Locuitorii își agonisesc traiul făcând comerț de vin, rachiu, stafide, lână, piei și fructe.

La poalele muntelui Berzenga se află celebra mănăstire Surp-Asfazadur construită, după tradiție, de către apostolii Tadeu și Bartolomeu, care au introdus pentru prima oară, creștinismul în Armenia. Iar pe câmpia *Cermug*, uude se găsesc și surse sulfuroase, se înalță mănăstirea Surp-Perghici (Mântuitorul).

Zeitunul era administrat de șefii a patru familii zise prin ciare. Aceste familii erau *Yeni-Diunea*, *Surenian*, *Koroian* și *Iaghubian*.

Şef Zeituniot

Şeful se alegea dintre cei mai bravi din cele patru familii. Şeful era, în acelaş timp, judecător, general, diplomat şi negustor. Casa Şefului era deschisă tuturor. În întreaga administraţie domnea o disciplină de fier. Vinovaţii erau executaţi pe loc sau trimişi să-şi ispăşească păcatele într'o mânăstire. Inchisoare nu exista. În războaie, şeful figura în primele rânduri.

Câie-va date istorice.—Prin veacurile XV şi XVI veniră să se aşeze în jurul Zeitunului o sumedenie de triburi păgâne. După lupte înverşunate, Zeitunioţii le alungară pe toate şi începură să se ocupe cu exploatarea unor mine de fier ceea ce contribui mult la prosperitatea lor. Din ce în ce mai tari, Zeitunioţii începură să ia ofensive şi băgară groaza în triburile musulmane din ţinuturi depărtate.

Turcii, îngrijoraţi de puterea crescândă a Zeitunului, la începutul veacului XIX, se folosiră de zizania iscată printre căpeteniile bravilor munteni şi trimiseră împotriva lor pe Kalinder Paşa. Dar, în faţa primejdiei, Zeitunioţii se uniră şi bătură pe paşa după un război crâncen de nouă luni. Ei urmăriră armata turcă şi ocupară oraşul Maraş din Cilicia. O altă armată turcă, comandată de Ceapan Oglu, considerat ca cel mai înfricoşetor turc, avu aceeaş soartă.

În 1849, Zeitunioţii ajutară pe Turci să supună un trib rebel de Kurzi. Rebelii fură nimiciţi de o mică armată formată numai din Zeitunioţi, fără intervenţia turcilor.

Această isbândă atrase, însă, şi mai mult atenţia Turcilor asupra Zeitunioţilor. Guvernul din Constantinople căută, de acum, prilej să atace pe Zeitunioţi.

Prilejul se ivi în 1857, când guvernul turc încercă să aşeze la Zeitun un număr de Circazieni veniţi din Caucaz.

Zeitunioţii se opuseră cu armele şi înaintară până la Maraş, unde, după ce pedepsiră pe ucigaşii consulului englez din localitate, se întoarseră la cuibul lor încărcăţi cu prăzi.

Sultanul trimise împotriva lor pe Khurșit Pașa, cu 18.000 oameni și numeroși bașibuzuci.

Atacul începu în ziua de 12 Iunie. Khurșit, care se angajase într'un defileu adânc, își văzu trupele ciopârțite și abia scăpă cu fuga.

Dar, cele mai mari vărsări de sânge se produsură în 1862, găsind răsunat și în Europa. Mobilul fu următorul: între satul Alabaș, aparținând Federației Zeitunului și comuna turcească Fetman iscându-se o ciocnire sângeroasă, Aziz Pașa, porni din Maraș cu o armată de 30.000 oameni, distruse satul armenesc, dărâmă biserica și mansacră un număr de jocuitori. După această ispravă, se duse să atace Zeitunul. Zeitunioșii porniră la luptă, în frunte cu obicinuita procesiune religioasă. Atacul lor fu atât de violent în cât Turcii, biruiți, fugiră lăsând prin defileuri 6000 morți într'o singură zi.

Sultanul destitui pe Aziz, iar când se pregătea să pornească o armată de 150 000 oameni împotriva Zeitunioșilor, aceștia trimiseră la Paris o delegație compusă din Arhiman-drișii Apartian și Garabet Șahnazarian, cu însărcinarea de a înmâna un memoriu lui Napoleon III-lea. Împăratul expediă o telegramă cominatorie Sultanului, sfătuindu-l să oprească înaintarea armatei contra Zeitunului. Cum Franța dobândise, în chestia Libanului, o mare influență în Orient, Sultanul se grăbi să-și recheme regimentele și dete o iradea prin care administrația, justiția și poliția locală erau încredințate Armenilor. În schimb, Zeitunioșii înapoiară steagurile și tunurile capturate dela Turci.

Dar, împăcarea între Zeitun și guvernul turc nu era de cât aparentă. Turcii începură prin a distruge toate triburile musulmané aliate cu Zeitunul și le înlocuiră cu Circazieni. Cu modul acesta, Zeitunul rămase izolat și turcii isbutiră să pătrunză în cuibul acesta de viteji, unde instalară un judecător și un caimacam clădind și o geamie. Zeitunioșii urau de moarte pe acești reprezentanți ai autorităților turcești și

căutau să-i alunge din cetatea lor. Prilejul se ivi în ziua când Caimacamul, om imoral, ucise pe servitorul său, un tânăr Zeituniot Armean. În ziua de 15 Iunie 1876, ei atacară conacul caimacamului și geamia, dându-le foc. Șeful Babik Yeni-Dunia prinse pe caimacam și-l ținu închis trei zile într'un sac cu gunoi. Apoi, atât caimacamul cât și judele, împreună cu ajutoarele lor, fură goniți din oraș în huiduile mulțimei.

În ziua aceea, Zeitunul își proclamă din nou independența.

În timpul războiului dela 1877—78, guvernul turc lăsă Zeitunul pe seama populației musulmane din Maraș pe care o scuti, în acest scop, de serviciul militar. Babik băgă groaza în ei. Și cum Zeitunul suferea de lipsă de provizii, atacă în mai multe rânduri orașul Maraș, înapoiindu-se cu provizii din belșug.

În cele din urmă, Poarta trimise la Zeitun o comisie compusă din trei pașale, Consulul englez din Alepa, și un înalt demnitar armean, Ohanes Nurian, sub pretext de a aplica reformele prevăzute în tratatul din Berlin. Această comisie întinse Zeitunioților o cursă mortală. Incredători în asigurările date de consulul englez, Zeitunioții sfârșiră prin a preda o mie de puști și consimțiră la clădirea unei cazărmi pe o poziție ce domina orașul. Cazarma fu o adevărată fortăreață în care încăpeau 2000 soldați.

De acum, bravii Zeitunioți rămaseră la discreția vrășmașului secular, care căută să-i nimicească pe toate căile.

Apăsați de biruri și persecutați, în neputința de a se deda la muncă producătoare, Zeitunioții căzură în mizerie. O mână criminală puse foc orașului și un întreg cartier fu transformat în cenușe. Cu ajutoarele sosite din Europa și America, Zeitunioții își reclădiră căminurile și rămaseră locului.

În 1890, Salih Pașa se duse la Zeitun în anchetă. Cum izbucnise epidemia de variolă, un medic turc, adus de pașă din Maraș, injectă cu un ser otrăvicios 400 copii,

sub pretext de a-i vaccina. Toți copiii aceștia muriră a doua zi. 1)

După aceasta, Zeitunioții stătură în rezervă, așteptând aplicarea reformelor.

Marea insurecție din 1895.—Deci, după masacrul din Sasun, prevăzându-se aceeași soartă și pentru Zeitun, comitetul Hănciekist a căutat să pregătească populația pentru apărare în contra unui eventual atac al musulmanilor.

În acest scop, studentul Aghassi, de fel din Cilicia, fu trimis din Paris la Zeitun.

Într'adevăr, Turcii desfășurau o activitate febrilă în vederea exterminării Armenilor din Zeitun. Softale, jandarmi și alți agenți trimiși de guvern, erau însărcinați să ațâțe fanatismul musulman. Societăți secrete turcești împărțeau arme izlamilor. Peste tot, școlile turcești erau transformate în corpuri de gardă, unde se făcea distribuția armelor. Un nou regiment de Kurzi și Arabi venise să întărească forțele existente. Ofițerii se dedeau la neorândueli și desfrâu, cum-părând fără să plătească, insultând femeile și maltratând bărbații și preoții.

În Iunie, Iulie și August, 1895, declarându-se câteva cazuri suspecte de holeră, guvernul găsi prilej de a înființa noi corpuri de gardă chiar în vârfulurile colinelor unde epidemia nu s'ar fi putut întinde.

Bande de musulmani cuibărite în așa zisele case de sănătate jefuiau pe drumeții Armeni.

Luptător

1) Aghassi, Zeitun, traducere de A Ciobanian.

Pe când guvernul turc punea la cale masacrele, Aghassi și tovarășii săi Abah, Mleh și Hracia pregăteau apărarea.

Zeitunioții alergară sub steagul insurecției ridicat de acești intelectuali sosiți anume din Europa pentru salvarea lor. Ciocnirile nu întârziară.

La 12 Septembrie, o bandă de Kurzi atacă casa primarului din Alabaș de lângă Zeitun. Armenii îi alungară. Sosind jandarmii, în număr mare, Armenii se retraseră în munți. Peste câteva zile, doi jandarmi se duseră din nou la Alabaș să spioneze mișcările locuitorilor, în vederea unui atac decisiv. Armenii, indignați, legară pe jandarmi de un pom, dându-le foc. În urma acestui incident, guvernul trimise bande de bașibuzuci și batalioane regulate să asedieze Zeitunul. O sută de turci trecură râul Djehan, în scop de a incendia Alabașul. Ceata aceasta fu respinsă cu mari pierderi, după o luptă de o oră. Aghassi și tovarășii săi, socotind că toate aceste provocațiuni erau semnalul masacrelor proiectate de turci, se deciseră să ia ofensiva. În acest scop, ei lansară un apel către toți primarii Armeni, invitându-i la o consfătuire, în vederea organizării insurecției.

În ziua de 24 Octombrie se desfășură drapelul roșu în valea Karankil-Dere. A doua zi sosiră notabilii tuturor satelor armenesti. Printre ei se aflau arhimandritul Bartolomeu, starețul mănăstirii Furnuz, un tip mândru de cleric luptător, preotul Der-Mardiros, în vârstă de 70 ani și Prințul Nazaret Yeni Diunia.

Se hotărî: Luptă până la moarte pentru păstrarea libertăților economice și politice, potrivit nevoilor locale; cruțarea țărănilor turci neutri și cucerirea căzărmei din Zeitun.

Între timp, un număr de Armeni fură măcelăriți la Maraș pe când bașibuzucii năvăleau spre Alabaș, incendiând locuințele.

În urma unui al doilea apel al șefilor insurgenți, Armenii se adunară în valea Ciakâr-Dere. Ei soseau în gru-

puri înarmate și cu drapele roșii. În ziua de 27 Octombrie, insurgenții trecură râul Djehan și, întâlnind un grup de 200 soldați regulați, angajară lupta. Mare parte dintre turci fură măcelăriți. Sosind, însă, o bandă de 3000 bașibuzuci, Armenii trecură râul înapoi, pierzând doi morți și patru răniți.

Forțele insurgenților devenind din ce în ce mai compacte, se luară măsurile pentru asediul cazărmii.

Cucerirea căzărmii. — Luptătorii Armeni fură împărțiți în două grupe: una fu trimisă spre Zeitun, cu obiectivul de a cuceri cazarma, iar cea de a doua se adăpostii în mănăstirea Sf. Maria, având însărcinarea de a distribui arme locuitorilor și de a-i pregăti la luptă. Zeitunioții ieșeau noaptea din oraș și se duceau la mănăstire să primească arme și instrucțiunile necesare. În timpul nopții, când turcii nu bănuiau nimic, cazarma fu înconjurată, pe când un grup de bărbați și femei asediau conacul, unde locuiau guvernatorul turc, funcționarii și un număr de 70 soldați.

În zorii zilei, Zeitunioții, în număr de 2000, deschiseră focul. Turcii, la rândul lor, deslănțuiră o înverșunată împotrivire, însă fără rezultat, întru cât Armenii erau adăpostii după baricadele construite de ei în grabă și după stânci. Tot înaintând, Zeitunioții ajunseră, la amezi, pe culmea colinei. Invizibili pentru turci, dânșii aveau avantajul de a trage în carne vie. Un tânăr Zeituniot, trecând prin ploaia de gloanțe, isbutește să împlânte drapelul roșu pe zidul căzărmii. Peste câteva ore, insurgenții, ocupând primele case din preajma căzărmii, comandantul turc scoase tunurile, de cari, însă, nu se putu folosi, servanții căzând de gloanțele insurgenților. Aceștia isbutiră să taie conductele, lipsind de apă pe cei din cazarmă. Lupta urmă aprig toată noaptea. Turcii isbutiră, în cele din urmă, să distrugă baricadele printr'un bombardament bine întreținut dirijat din interiorul căzărmii, fără să poată pricinui pierderi Armenilor, terenul prezentând numeroase adăposturi naturale.

Conacul din oraș fu ocupat, iar guvernatorul, garda și funcționarii făcuți prizonieri. Insurgenții, aflând că sosesc în ajutorul cazarmii trupe de la Maraș, hotărâră să sfârșească dând foc cazarmii în caz de necapitulare imediată.

În acest scop, ei pregătiseră de mai înainte un fel de tank, construit de fier, cu pereți masivi și cu un enorm cazan turnant, plin de petrol. Zece oameni puteau împinge pe la spate carul acesta fără să fie atinși de gloanțele trase asupra lor.

Insurgenții trimiseră colonelului turc, printr'un soldat luat prizonier, o scrisoare, prin care îi anunțau că vor distruge cazarma prin foc dacă nu se predă îndată. Ultimatul acesta puse capăt rezistenței turcilor. Impușcăturile încetară de ambele părți, pe când două bubuituri de tun anunțau capitularea.

A doua zi, ieșiră din cazarmă mai întâi femeile și apoi bărbații, în număr de 700. Toți trecură pe sub săbiile ridicate de Abah, Mleh, Hrăcea și Arhimandritul Bartolomeu. Comandantul și ofițerii ieșiră cei din urmă, își predară armele și se constituiră prizonieri. Șeful Aghassi le declară că i socotește ca mosafiri și-i asigură de viață și de onoarea familiilor lor. Ofițerii fură găzduiți prin casele Armenilor, iar soldații închiși în conac. Insurgenții, intrând în cazarmă, rămaseră uimiți de bogățiile găsite acolo. Pretutindeni se desfășura un mare lux de vase de faianță, argintărie, oglinzi uriașe, stofe scumpe, mătăsuri, catifele și covoare orientale. Pe lângă acestea, depozite de provizii, arme și muniții, două tunuri sistem Krupp cu 170 ghiulele, uniforme, cai și o farmacie bine asortată.

Toate fură ridicate și împărțite Zeitunioților.

Seara, se celebră un Te-Deum la mănăstire, în prezența luptătorilor și a mii de credincioși. Pe vârful cazarmii fu ridicat drapelul Armean.

Guvernul Provizoriu. — După înfrângerea turcilor,

se alcătui un guvern provizoriu compus din o Adunare Generală și un Consiliu Executiv în care intrară membri familiilor princiare. Afară de aceasta, se formă un Consiliu de război și o trupă de cavalerie pentru supravegherea frunțărilor Zeitunului și observarea mișcărilor inamice. Fură luate în grabă cele mai întinse măsuri militare pentru apărarea satelor armenesti învecinate, asupra cărora se răzbuna lașitatea turcească. Coloane volante de combatanți fură însărcinate să atace satele turcești și să prade depozitele guvernului.

Luptele se întetesc. — Luptele din jurul Zeitunului continuară cu înverșunare. Batalioane noi de trupe regulate soseau neîncetat în vederea atacului general pentru nimicirea cuibului de viteji. Totuși, satele inamice cădeau unul după altul.

Șeful turc Yazigi-Oglu se adăpostise la Andrun schingiind locuitorii și închizând sute de Armeni. O bandă de insurgenți, comandată de arhimandritul Bartolemeu, atacă localitatea și, după o luptă sângeroasă, în care căzură toți șefii turci, liberă pe prizonieri, prădă conacul guvernului, întreg târgul și se înapoia la Furnuz.

La Ganci, sat turcesc, insurgenții repurtară o mare victorie. Dând apoi foc satului, locuitorii căutară să scape cu fuga. Vreo opt zeci dintre ei căzură în mâinile insurgenților cari, la început, voiră să-i ducă ca prizonieri la Zeitun. Trecând, însă, printr'un punct unde, cu cinci veacuri în urmă, musulmanii măcelăriseră pe soldații captivi ai lui Leon al VI-lea, amintirea aceasta dureroasă îi indignă atât de mult, în cât uciseră pe toți prizonierii, afară de femei și de copii.

La 13 Noembrie, o bandă de Zeitunioți fu trimisă împotriva turcilor din Gaban. Toate satele turcești de pe parcurs depuseră armele și arborară drapelul armenesc. Numeroși musulmani se făcură creștini ducându-se pe la biserici de câte cinci ori pe zi. Toate proviziile fură transportate la Zeitun.

Armata lui Remzi Paşa. — La începutul lui Decembrie, sosi o armată de 60.000 oameni, trupe regulate și bașibuzuci, cu 13 tunuri de munte, comandată de Remzi Paşa. Mii de sodați se risipiră prin munți în urmărirea fugarilor Armeni, cari își părăsiseră căminurile distruse. Turcii capturară 500 de femei dedându-se asupra lor la violețe și barbarii. Parte din ele fură pornite la Maraş. Trecând peste podul zis de piatră, cinci zeci de femei se aruncară în prăpastie spre a nu îmbrățișa islamizmul. Numărul Armenilor ce rătăceau prin munți era de trei mii. Ei ce hrăneau prădând convoaiele de provizii ale marei armate turcești care ajunse, în fine, la Zeitun.

Asediul oraşului Zeitun. — Insurgenții, în fața atacului iminent al formidabilelor forțe turcești, începură prin, a interna într'o fortăreață pe toți musulmanii din oraș ca măsură de precauțiune împotriva unor dușmani din năuntru. Apoi, parte din insurgenți se întări în mânăstirea Surp-Părghici, așteptând primul atac ce nu întârziă.

Două mii de turci, împărțiți în grupe, asediază mânăstirea, susținuți de un foc viu de artilerie. Dar, fură respinși cu mari pierderi, de impuşcăturile celor 200 bravi cari apărau lăcașul sfânt. Atacurile se repetară de cinci ori în interval de două zile. Asediații, văzându-se în imposibilitate de a susține mai departe poziția, se retraseră, pe poteci cunoscute numai lor, și intrară în Zeitun. Mânăstirea și locuințele înconjurătoare căzură pradă focului.

În Zeitun toată suflarea, copii, femei și bătrâni pregăteau rezistența cu febrilitate. Bărbații erau pe linia focului pe când fetele tinere transportau pe front munițiuni și provizii.

Bătrânele, îmbrăcate în straie sdrențuite, în semn de penitență, umblau în procesie de la o biserică la alta, cântând imnuri bisericesti și îmbărbătând pe combatanți. În urma unui consiliu de război ținut în timpul nopții, se decise ca toți bărbații de la 16 până la 60 să ia armele.

În ziua de Duminecă, 15 Decembrie, mulțimea se îndreptă spre cazarmă precedată de preoți și de o procesiune de femei cântând rugi. Toți se împărtășiră. Forțele insurgenților erau împărțite în cinci grupe și ocupau toate trecătorile. Înamicul înainta în coloane dese ocupând înalțimile. Se deteră lupte crâncene, dar turcii, cu toată superioritatea lor numerică și de armament, nu putură rupe lanțurile militare ale Armenilor.

O răscoală a captivilor turci din oraș fu repede înăbușită de femei cari uciseră pe mulți din ei și închiseră pe ceilalți.

Turcii începuseră bombardarea orașului. Ei aruncară trei mii de bombe cari, însă, nu pricinuiră nici un rău orașului, neexplodând. Insurgenții desfăceau ghiulelele și foloseau conținutul. Un număr de 6000 insurgenți erau înșirați în fața a 40.000 soldați ai lui Remzi Pașa.

Acesta dete ordin pentru începerea unui nou atac. Un detașament, comandat de Ali Bei, înaintă până în viile orașului. Apropiindu-se însă de defileu, Armenii trecură la ofensivă. Lupta se angajă aprigă. În momentul acela toate clopotele bisericilor din Zeitun sunau puternic. Turcii, suferind mari pierderi, se retraseră în debandadă fugăriți de Armeni. Remzi trimise ajutoare, dar Ali Bei n'apucase să treacă râul și fu silit să se retragă din nou cu pierderi și mai mari. Comandantul, crezând că toate forțele Armenilor erau angajate în lupta cu Ali, trimise 10.000 oameni să atace cazarma. Bătălia dură o zi întreagă și se termină cu rușinoasa înfrângere a turcilor cari se retraseră cu mari pierderi.

Iarna era grea, iar gerul riguros. Munții și văile erau acoperite de un strat gros de zăpadă. Armenii aveau avantajul de a fi obicinuiți cu intemperiiile regiunii, pe când turcii sufereau enorm. Profitând de acest avantaj, Armenii începură să atace din toate părțile, expunând pe dușman la mari pierderi.

Totuși, în ziua de 23 Decembrie, turcii, profitând și ei de o ceață deasă, ce acoperea munții și văile, înaintară tiptil,

ocupând câteva case din împrejurimile căzarmii. Un număr de 200 armeni cari se întăriseră în cazarmă, după lupte înverșunate, deteră foc edificiului, retrăgându se printr'o porțiță dosnică pe care o deschiseseră dinainte ca măsură de prevedere. Flacăările mistuiră cazarma care se transformă în mormane de ruină. Remzi pașa, neputând să ocupe orașul, se mulțumi bombardându-l timp de opt zile. Armata turcă fiind decimată, comandantul mai ceru 50.000 oameni. Atunci, Remzi fu destituit, iar în locul lui fu trimis ca comandant Ethem pașa. Zeitunioții, cari își sfârșiseră atât munițiile cât și provizia, se hotărîră să dea un atac decisiv într'o luptă corp la corp.

Intervenția Puterilor. — Dar, la 5 Ianuarie, 1896, un soldat purtând steagul alb, sosi la Zeitun cu o scrisoare semnată de consulii din Alep. Aceștia își ofereau mediațiunea între insurgenți și guvernul imperial, și propuneau un armistițiu pentru începerea negocierilor. Consulii semnatari erau : lukiamenski, consul rus; Barthelemy, vice-consul francez; Parnevan, consul austriac; Barenham, consul englez; Vitte, consul Italian și Zolinger, consul german.

În Zeitun, foamea și epidemiile se înteteau din ce în ce. Alimentele se rărise. Sare nu se găsea de loc. Se mânca carne fără sare, cu stafide. Mortalitatea printre copii luase proporții îngrijitoare.

Șefii insurgenți primiră îndată intervenția consulilor, cari, la 30 Ianuarie, sosiră în lagărul turcesc. Aci, după tratative cari durară șase zile, se ajunse la următoarea încheere, între consuli și șefii insurgenților.

1. Armele de război să fie predate, cu condiția ca și musulmanii din împrejurimile Zeitunului să fie dezarmați. Portul pistoalelor, pumnalelor și armelor de vânătoare să fie lăsat liber;

2. Amnistie generală;

3. Anularea impozitelor întârziate ;
4. Garanții de siguranță pentru viața și bunurile Zeitunioților ;
5. Trimeterea refugiaților la căminurile părăsite ;
6. Guvernator creștin ;
7. Jandarmeria recrutată dintre Zeitunioți.

Condițiunile acestea diferau fundamental de cele puse de turci (predarea șefilor, reconstruirea căzărnilor de către Armeni, etc) pe cari Armenii le respinseră cu indignare.

În această victorie atât de mare a bravilor Zeitunioți, turcii, după statisticile oficiale, pierdură peste 20.000 oameni din cari 13.000 trupă, iar restul bașibuzuci ¹⁾.

---

1) Iată cum relatează, în raportul său, colonelul Vialar, atașatul militar francez, evenimentele din Zeitun. (Supliment la Cartea galbenă, 1895—1896, pag. 84).

„Asediul Zeitunului a durat 21 de zile, începând la 14 Decembrie. Fură aruncate asupra orașului 2780 bombe, din cari puține explodară. Astfel, copiii se distrau strângându-le în momentul când pieau pe sol și e duceau în fugă fierarilor, cari scoteau iarba și topeau restul pentru fabricarea gloanțelor. Se scoaseră și șgheaburile caselor în acelaș scop. Capsule lipsind, se întrebuițau vârfuri de chibrituri chimice. ceeace le reușea perfect. Luptătorii Zeitunioți erau circa de 1500, neavând de cât puști vechi cu silix și 400 arme moderne luate de la turci. Trupele turcești (24 batalioane) numărau 20.000 oameni cu arme bune și muniții din belșug. La acest număr se adăoga 30.000 bașibuzuci Kiurzi, Circazieni, etc.

La sfârșit, Zeitunioții, isprăvindu-și munițiile, pregăteau un atac corp la corp. Acest plan consta în a ataca noaptea pe mai multe puncte deodată pe cei zece mii de oameni ai lui Ali Bei. Poate ar fi reușit, cu toată inferioritatea numărului, să pună pe turci pe fugă. Zeitunioții nu numai că consideră toate războaiele ce le fac ca cruciade, dar mănuesc pumnalul cu o dexteritate de necrezut. Afară de aceasta, ei știau că turcii, intrând în orașul lor, n'ar fi cruțat nici copiii de la sânul mamelor. De aceea, ei și-ar fi vândut foarte scump viața. Mediațiunea Puterilor interveni în acest moment“.

Mișcările din Constantinopol

Manifestația de la Catedrală. — Când vestea masacrelor din Sasun (1894) sosi în Constantinopol, partidul Hânciakist puse la cale un meeting de protestare în Catedrala Armeană de la Kum-Kapu.

După terminarea serviciului divin, șeful manifestației, Gihanghiulian, după ce ținu, de pe amvon, o cuvântare fulgerătoare, veștejind crimele săvârșite, se puse în fruntea unui număr de revoluționari decși, pătrunse în sala de recepție a Patriarhiei, situată în fața Catedralei, și distruse cu focuri de revolver pajura turcească oferită de Sultan.

Poliția operă numeroase arestări, iar Gihanghiulian fu exilat pe viață în Tripolitania.

Și, totuși, situația în Armenia se înrăutățea din ce în ce. Cei scăpați de masacre erau puși la corvoadă. Dările se încasau în mod arbitrar. Cumpărarea tutunului era obligatorie. Kurzii evacua satele armenesti și se așezau în ele acaparând avutul celor isgoniți din căminurile lor. Funcționarii trăiau pe spinarea populației ajunsă la sapă de lemn.

Șefii Kurzi puneau, deasemenea, biruri. Armenii erau maltratați în patria lor istorică și jefuiți sub toate formele. Strângerea dărilor pe capetele de vite, era un prilej de mare jaf. Femeile și fetele erau convertite cu sila la izlamisan sub amenințarea de a-și vedea părinții și frații trecuți prin ascuțișul săbiei. În justiție n'avea dreptul de cât islamul. Bunurile bisericești erau ocupate de Kurzi. Cuvântul „revoluționar“ era exploatat în mod larg și da atât particularilor cât și agenților guvernului prilej de stoarcere de bani.

Și toate acestea, ca și cumplitele vărsări de sânge, se petreceu în văzul lumii civilizate. Intervențiile ambasadurilor pe lângă Sultan n'aveau nici o înrăurire binefăcătoare asupra situației. Sultanul îi expedia făgăduind totul și neîndeplinind niciuna din promisiunile sale, știindu-se atotputernic față de rivalitatea dintre Puteri în chestia orientală. Tot atât de ne-

păsător rămase și Țarul Rusiei, cel mai indicat să intervie în favoarea Armeniei, grozăviile petrecându-se la granițele Imperiului său. De altfel, totul arată că Nicolae al II-lea nu privea cu ochi răi masacrele din Armenia, dorind să ocupe ulterior o Armenie fără de Armeni.

Manifestația de la S. Poartă. — Peste un an, față de această situație și de nimicirea sistematică a poporului Armean, prin masacre, împilări, convertiri și alte căi multiple, Comitetul Hănciakist organizează o nouă demonstrație în Constantinopol, în scop de a provoca o intervenție eficace a Puterilor semnatare ale Tratatului din Berlin.

Mișcarea porni tot de la Catedrala de la Kum-Kapu. Un grup de revoluționari pătrunseră în palatul Patriarhiei, ridicară pe Patriarhul Așikian, socotit ca turcofil, îl vârâră într'un cupeu și porniră cu el spre S. Poartă, în scop de a protesta împotriva atrocităților săvârșite asupra compatrioților lor din Armenia și a cere aplicarea grăbnică a reformelor.

Manifestanții, în număr de mai multe sute, fură întâmpinați de un cordon de jandarmi, care le bară drumul. În încăerarea ce urmă, căzu un comisar de poliție lovit de un foc de revolver. Sosind trupe, manifestații se retraseră sgomotos bariadăndu-se în curtea catedralei, împrejmuită cu ziduri înalte și soiide.

În acelaș timp, un alt grup compact de revoluționari ocupa biserica Armeană din cartierul Pera. Turburarea în Capitală accentuându-se din ce în ce, ambasadorii se decisă să intervină, după trei zile de așteptare, prin dragomanii lor. Manifestanții părăsiră bisericile, primind asigurări formale că atât Puterile cât și Sultanul s'au înțeles să satisfacă cererile drepte ale Armenilor.

Parte din șefii hănciakisti cari se descoperiseră cu priлеjul acestei mișcări, părăsiră orașul, refugiându-se în streinătate. Printre aceștia fu și ziaristul Arpiar Arpiarian, care se refugiă în Egipt.

Temnițele turcești se umplură cu noi victime, sutori-tățile arestând pe orice Armean, fie că luase parte la mișcare fie că nu.

Chiar în seara zilei când manifestația se încheiase cu asigurari de solitudine din partea Sultanului și a diplomației, un mare număr de muncitori Armeni din port, cari locuiau într'un han din cartierul Kasim-Pașa, fură măcelăriți până la unul și asvârlți în Marmara.

Ocuparea Băncii Otomane. — În anul următor, 1896, în luna Septembrie, Armenii puseră la cale o nouă mișcare în Constantinopol, de astădată pe o scară mai întinsă. Această mișcare era organizată de partidul Droșakist, adică de Federația revoluționarilor Armeni.

Comitetul revoluționar hotărâ ocuparea Băncii Otomane, instituție engleză, instalată în cartierul comercial Galata, într'o uriașă construcție masivă și inexpugnabilă.

Atacând cea mai mare instituție financiară europeană din Constantinopole, unde pulsa întreaga viață economică a Imperiului, Armenii voiau să arate Sultanului și diplomației europene că nu se vor da în lături de la nici un sacrificiu spre a dobândi drepturile lor sfinte la viață, recunoscute printr'un tratat internațional. Și, într'adevăr, actul acesta era de o temeritate fără pereche în Istorie. Un pumn de viteji înfrunța toată urgia turcească, asvârlind de pe zidurile cetății ocupate, protestul unui neam masacrat, împilat, nedreptățit și

Papken Siuni

de Sultan și de Impărației și Regii lumii creștine.

Droșaghiștii, înarmați până în dinți, pătrunseră în Bancă conduși de șeful *Papken Siuni*, absolvent al Școlii Centrale dela Galata, uciseră sentinelele și se baricadară. În luptă

căzură Papken Siuni, cu încă câți-va tovarăși. Comanda fu luată de Armen Garo ¹⁾).

Trupele turcești trimise în grabă, fură măcelărite de bombele ce le asvârleau revoluționarii dela ferestrele palatului uriaș tranformat în fort. Strada era acoperită de cadavre de soldați și cai. Alte trupe, postate în imobilele din fața Băncii Otomane, deschiseră un foc infernal, însă fără'nici un succes. Panica în orașul întreg ajunsese la culme. Toată lumea alerga în neștire cuprinsă de groază.

Paralel cu ocuparea Băncii, revoluționarii organizaseră și o altă mișcare în cartierul Psamatia. Planul lor fusese să se baricadeze în Biserica Armeană din cartier, dar, desco-

Suren

Ardașes

periți înainte de vreme, fuseseră siliți să renunțe. Numai trei dintre ei, căpeteniile Kănuni, Suren și Ardașes Misakian cei doi dântâi profesori, se baricadară în casa familiei Misakian *desfășurând steagul revendicărilor* Armenești.

Ei rezistară o noapte întreagă trupelor, omorând numeroși soldați cu focuri de armă și cu bombe. Spre ziuă, turcii intrară în fort dărâmand zidul casei vecine, dar nu

1) Dr. G. Pastârmagian, numit mai târziu ministru al Republicii Armeniei la New-York.

găsiră de cât cadavrele celor trei eroi cari, în momentul suprem, își puseseră capăt vieții.

Poliția turcă se folosi de acest prilej spre a împușca numeroși trecători pacinici cari se grăbeau să se întoarcă la căminurile lor.

Revoluționarii stăpâniră Banca Otomană timp de 12 zile. Târgul fu închis în tot intervalul acesta de timp.

Mișcarea economică încetase cu totul iar comerțul european suferea mari pierderi, din pricina aceasta.

Cristapor ¹⁾

Rostom

Pe de altă parte, ocupații amenințau cu distrugerea completă a Băncii Otomane, cu toate valorile imense ce cuprindea.

Atunci interveniră ambasadorii marilor Puteri prin dragomanii lor. Aceștia se transportară la Bancă și-și oferiră mediațiunea. Tratatule erau conduse de către Muraviev, dragomanul ambasadei rusești. Dragomanii, în numele ambasadorilor respectivi, deteră asigurări revoluționarilor că Pu-

¹⁾ Cristapor, Rostom și Zavarian sunt întemeietorii Federației revoluționarilor Armeni.

terile vor obliga pe Sultan să aplice reformele. Șase vase de război intrară în Bosfor și ancorară dea lungul cheului dela Galata. Cu modul acesta, socotindu-se și staționările existente, Puterile dispuneau în apele Constantinopolului de 12 unități navale, mai mult de cât le-ar fi trebuit spre a ține în frâu pe turci.

Ambasadorii garantau pentru viața revoluționarilor și-și luau angajamentul să intervie pentru ca populația pacinică să nu sufere de pe urma acestei mișcări. Revoluționarii, bazați pe cuvântul diplomației, ieșiră din Bancă, fără să-și predea armele și fură imbarcați pe un vapor francez și transportați la Marsilia. De aci fură apoi expulzați cu toții în Argentina, ca anarhiști.

Chiar în aceeași zi, toți trecătorii Armeni de pe podul dela Galata, depe cheuri și străzile învecinate fură masacrați.

Seara, kurzii și trupele atacară cartierul armenesc Has-Keui, lângă Fănar, în fundul Cornului de Aur. Bărbații fură măcelăriți în fața soțiilor și copiilor lor, prin case, prin pivniți, sau asvârliți în stradă de pe acoperișuri. Pe alocuri, Armenii opuseră o dărjă rezistență. Un pescar Armean fugări până în port o ceată de 300 kurzi, având numai un revolver. Scăpară numai Armenii cari se refugiaseră în Biserica lor din cartier.

Dar, nici actele acestea de eroizm ale Armenilor ajunși a disperare și nici noile cruzimi puse la cale de turci nu provocară o intervenție serioasă a Puterilor în favoarea cauzei Armenilor. Mii de Armeni părăsiră Constantinopolul emigrând în Egipt și Bulgaria. O mică parte dintre emigranți se așeză în România.

Zavarian

În timpul acesta, în Armenia luptele între turci și Armeni erau în toi. Numeroase bande de Armeni, retrăgându-se prin m. n. și păduri, duceau un război de guerilă fără de cruțare apărând satele armenesti de atacurile kurzilor. Autoritățile turcești luau din zi în zi măsuri mai aspre de reprimare și apăsare. Toți luptătorii căzuți în mâinile lor erau spânzurați sau decapitați.

În tranșee

În Constantinopol urmară și alte mișcări fără de mare importanță. În 1895, se puse la cale un atentat la viața Sultanului Roșu, cu ajutorul unei mașini infernale instalată într'un vehicul închis. Vehiculul fu transportat la Yldiz Keosk într'o zi de Vineri când Sultanul urma să-și facă rugăciunea în geamia Hamidie din apropiere. Mașina explodează dar califul rămase neatinț.

JUNII TURCI

CAP. XVIII

În rândurile Turcilor exista de mai mulți ani un partid politic al Junilor Turci care cerea reintronarea constituției lui Midhat pașa, din 1878.

Prigoana lui Abdul Hamid împotriva Junilor Turci sau considerați ca atare, fu cumplită. Afiliații acestui partid secret, odată descoperiți de batalioanele de spioni ai palatului, răspândiți în întreg imperiul, erau executați fără nici o judecată. Zilnic dispăreau sute de studenți turci, elevi ai școlilor militare, intelectuali de toată mâna, fără nici o urmă. Toți aceștia, din ordinul Sultanului erau, în fiecare noapte, încărcați în mahoane, scoși în largul Marmarei și aruncați în valuri. Se zice că nu odată, de pe vapoarele în mers, s'ar fi auzit în toiul nopții vaetele victimelor aruncate în mare.

Totuși, acest partid, în fruntea căruia se aflau majorii *Enver* și *Niazi*, izbuti să ia puterea (1908). La început, Junii Turci menținură pe tron pe Hamid, dar acesta încercând o contrarevoluție, în care pieri Sefket Pașa, ministrul de război June Turc, fu detronat și exilat la Salonic, unde și muri.

Corpul al II-lea de armată sosind de la Salonic, restabili constituția. Bucuria fu mare printre toți otomanii, fără deosebire de religie. Temnițele fură deschise pentru deținuții politici, cenzura fu desființată, iar agenții mici și mari ai

vechiului regim hamidian pedepsiți. Pentru Turcia se deschidea, în aparență, o nouă eră de absolută libertate, pe care nu o cunoscuse niciodată. Se efectuară alegeri parlamentare la care luară parte și minoritățile. Armenii fură reprezentați în acest parlament de nouă deputați.

Parte dintre șefii mișcărilor armenesti, cari se refugiaseră în streinătate, se înapoiară la Constantinopol, oferind Junilor-Turci colaborarea lor loială. Armenii nădăjduiau că Junii-Turci cari suferiseră cruzimile regimului lui Abdul-Hamid, vor da dovezile unui spirit de sincer liberalism și că vor lucra la consolidarea și transformarea imperiului în conformitate cu cerințele civilizației.

Măcelul de la Adana. — Din nefericire, Junii-Turci arătară că sunt și ei tot atât de sălbatici și de sângeroși ca și tiranul detronat și anturajul său. La 1909, chiar în anul al doilea de la venirea lor la putere, ei organizează cumplitele masacre de la Adana (Cilicia), în cari pieriră 30 000 de Armeni. Pretextul acestor măceluri era că Armenii, prea numeroși în Cilicia, ar fi pus la cale o insurecție. Până la acea dată, singură Cilicia scăpase de măcel¹⁾.

Și se dovedi de îndată, față de lumea întreagă, că Junii-Turci, printre cari avea o influență covârșitoare numitul Talat, fost impiegat de poște la Salonic, ajuns prin jocul revoluției mare vizir, erau cu mult mai șovini, mai fanatici și mai cruzi ca cei bătrâni, în raporturile lor cu minoritățile. De unde, sub vechiul regim, supușii turci se intitulau otomani, Junii-Turci căutau să-i turcizeze, din care cauză izbucniră revolte chiar și printre musulmanii din Albania, Arabia, Siria și Macedonia, cari nu înțelegeau să-și schimbe numele lor etnic.

1) Georges Brezol. Les Turcs ont passé à Recueil de documents, dossiers, enquêtes établissant la vérité sur les massacres d'Adana, en 1909, 400 pagini și o hartă.

Situația în Armenia devenind din ce în ce mai intolerabilă, mai ales că, în urma războiului Balcanic din 1913, numeroși musulmani din Tracia și Macedonia trecuseră în Armenia, cu sufletele pline de ură împotriva creștinilor, ambasadorii din Constantinopol prezentară în acel an, guvernului turc, un nou proiect de reforme pentru Armenia Turcească. Propunerea venea din partea Rusiei. La 8 Februarie, 1914, se încheieă un acord ruso-turc cu asentimentul Puterilor și fu semnat la Constantinopol.

Prin acest nou proiect, cele șase provincii armenesti fură împărțite în două sectoare adăogându-se și vilaetul Trebizondei. Primul sector cuprindea vilaetele Trabizonda, Erzerum și Sivas, iar cel dealdoilea vilaetele Van, Bitlis, Karput și Diarbekir. Câte un inspector general european urma să fie numit de S. Poartă după recomandarea Puterilor, Fură angajați olandezul Westenenk și norvegianul Hoff. Dar, declarându-se războiul mondial din 1914, guvernul June-Turc se folosi de acest prilej spre a amâna și aplicarea acestei neînsemnate reforme și invită pe Hoff, care și ajunsese la Van, să părăsească Turcia.

ARMENII IN RĂZBOIUL MONDIAL

CAP. XIX

Junii Turci cari încheiaseră un tratat secret cu Germania deschiseră ostilitățile împotriva Aliaților la 9 August 1914, adăpostind în Dardanele crucișătoarele germane *Goeben* și *Breslau*. La 2 Noiembrie, ei bombardară Odesa și alte porturi rusești de pe Marea Neagră.

Încă din Septembrie, Junii Turci se adresaseră partidului *Daşnakçagan* (Federația), reunit în congres la Erzerum, cerându-i concursul pentru ridicarea Caucazului împotriva Rusiei. O revoltă internă ar fi îngreuiat mult mișcările Rușilor, mai ales dacă ar fi aderat la răscoală, cum asigurau Junii Turci, Georgienii și Tătarii din Aderbejan.

În schimbul acestui serviciu, Turcii ofereau autonomia vilaetelor armenesti. Armenii respinseră cu indignare oferta Turcilor, pe cari îi sfătuiră să se țină departe de vâlmășagul războiului.

Atunci, Junii-Turci puseră la cale planul de a extermina cu totul neamul armenesc, spre a scăpa, cu modul acesta, o dată pentru totdeauna, de chestiunea Armeană.

De astă dată, populația Armeană din Turcia era cu totul la discreția guvernului June Turc, care îi jurase peirea. Puterile Aliate nu puteau să intervie, fiind în război cu

Turcii, iar Berlinul lăsase mână liberă aliatei sale să extermine pe Armeni după bunul ei plac.

Turcii începură prin a organiza deportarea în masă a Armenilor din Armenia, Anatolia și Tracia, sub pretext de a asigura flancurile armatei turcești împotriva unei eventuale insurecții a Armenilor din Turcia.

Argumentul acesta n'avea nici un temei, după cum reese din documentele publicate de Dr. Lepsius, cuprinzând declarațiile reprezentanților Germani din Turcia, cari, de sigur, nu pot fi bănuți de părtinire pentru Armeni ¹⁾.

Guvernul June Turc dete deci ordin prin circulări și telegrame, dintre cari mare parte au fost mai târziu găsite și publicate, să se procedeze la exterminarea Armenilor pe

1) Nu există nici o temere de insurecție din partea Armenilor. Măsurile de depotare sunt crude și fără motiv. (Scheubner, consul German la Erzerum).

Partizanii acestor masacre mărturisesc de altfel fără înconjur, că scopul final al procedeeilor lor contra Armenilor este exterminarea acestei rase în Turcia. După război, nu vom mai avea Armeni în Turcia, îmi spunea textual o personalitate turcă marcantă. (Idem, 16 Mai, 1915).

Toate măsurile acestea au de scop, după toate aparențele, exterminarea totală a Armenilor. Tratamentul acesta neuman constituie o rușine de neșters în fața Istoriei. (Adresa Germanilor din Konia, 16 August, 1915).

Guvernul Turc urmărește în realitate scopul de a nimici neamul armenesc, din Turcia, (Ambasadorul Wangenheim către cancelarul Bethmann-Holweg, (7 Iunie, 1915).

Guvernul turc n'a renunțat la programul său—constând din soluționarea chestiei armenie prin exterminarea rasei armenie—nici în urma intervenției reprezentanților noștri, nici a ambasadei Americane și a nuntului S. S. Papei, și nici în fața amenințărilor Antantei și încă mai puțin din respect pentru opinia publică a Occidentului. El vrea acum să facă să dispară până și ultimele grupări de Armeni cari scăpaseră dela primele deportări. (Ambasadorul Germaniei Wolf-Metternich, către Cancelarul, 10 Iulie, 1916.

calea deportărilor, după planul metodic studiat și stabilit dinainte de către guvernul central din Constantinopol 1).

Deportările.—Deportările începură chiar din Constantinopol. În ziua de 24 Aprilie, 1915, guvernul arestă un număr de intelectuali Armeni, profesori, medici, avocați, scriitori, ziaristi, clerici, etc., și-i trimise în surghiun. Din 400 de intelectuali surghiuniți n'au scăpat cu viață de cât 30, toți ceilalți fiind masacrați înainte a fi ajuns la locul exilului, de către călăii ce-i însoțeau.

La 28 Iunie, acelaș an, 20 de tineri Armeni au fost spânzurați în Piața Sultan Baiazed din Stambui, ca periculoși siguranței Statului.

În acelaș timp, guvernul June-Turc dete ordinul de deportare pentru Armenii din provincii. Intreaga suflare armenescă, bărbați, femei și copii trebuiau să-și părăsească căminurile și să plece pentru o destinație necunoscută.

Armenii din Muș și Sasun rezistară ca și cei din Şabin Kara-Hisar, cari isgoniră pe Turci și se apărară vitejește mai multe săptămâni. Armenii din Gebel Musa, localitate în Cilicia, opuseră o eroică rezistență până sosiră mai multe vase franceze, cari îi transportară la Port-Said, unde Armenii locuiră în așa zisul *oraș de corturi*. Scăpă de măcel și deportări și orașul Van, care la 10 Mai, se declară oraș liber.

Dar, mare parte a populației, nepregătită pentru împotrivire, și încadrată de puternice cordoane militare turcești, înarmate cu puști, tunuri și mitraliere, fu nevoită să se resemneze, neputând nădăjdui nici un fel de ajutor de nicăeri.

Convoirurile nesfârșite de deportați erau pornite din fie-

1) Planul amănunțit al deportărilor, cu indicațiunea rutei, a punctelor unde deportații urmau să fie atacați, măcelăriți, înecați, etc., a fost întocmit de D-r Nazâm Bey, ministrul de Instrucție în guvernul June Turc. Acesta, cum și colaboratorii săi Ismail Djambolat, Kara Kemal, Şukri Bey și alți bandiți au fost spânzurați la Angora, în August, 1926, fiind implicați în complotul împotriva lui Kemal Pașa.

care sat și oraș spre localitatea *Der-Zor*, situată în pustiul Mesopotamiei, drum de mii de kilometri de la punctele de plecare. Pe drumurile pustii, conform planului mai dinainte stabilit, deportații erau atacați de bande de Kiurzi cari prădau puținul lor avut, merindele încărcate în cărucioare și răpeau femeile și copiii.

Pe lângă atacurile acestea, cari se repetau zilnic, mii de deportați cădeau secerați de oboseli, foame și boli. Purtarea soldaților cari însoțeau pe deportați era sălbatică. Toate drumurile dintre Armenia și Mesopotamia erau presărate de mii de cadavre. Femeile se aruncau de pe stânci sau în valurile râurilor de pe parcurs, spre a nu fi batjocorite de Kiurzi. Altele își pierdură mințile văzând cu ochii măcelărirea bărbaților și fiilor lor. Prin păduri rătăceau mii de copii, sălbătăciți de groază și de foame. Ei erau prinși de turci și vânduți prin târguri cu prețul de 2—3 piaștri unul. Haremurile șefilor Kiurzi și Circazieni erau pline de Armenci răpite din couvoiurile de deportați. Aceste nenorocite erau constrânse, sub pedeapsă de moarte, să-și renege credința creștină și să se convertească la izlamizm.

Armenii rămași prin unele orașe erau legați cot la cot, scoși la câmp, îngenunchiați la margini de râpe și decapitați unul câte unul de călăii cari umblau printre rândurile lor.

De grozăviile deportărilor nu fură cruțate nici mamele și surorile celor ce se aflau pe fronturile turcești ca luptători, medici sau tehniciani.

Înșiși soldații Armeni din armata turcească fură uciși de către proprii lor camarazi musulmani.

Ecoulile acestor orori ajungând în Europa, guvernul francez a notificat oficial Porții, că Puterile vor face personal răspunzători pe toți membri guvernului otoman ca și pe toți agenții implicați în masacre.

Crimele acestea odioase au fost relatate, pe temeiul unor documente sdrobitoare, de către Morgenthau, ambasadorul

Statelor-Unite la Constantinopol, Einstein, Dr. Niepage, Dr. Lepsius și alți Germani cari au publicat volume întregi. Oro-rile săvârșite de către Junii-Turci asupra Armenilor sunt descrise și în *Cartea Albastră*, prezentată Parlamentului Britanic de către Lord Bryce, sub-secretar de Stat.

Pe lângă aceasta, guvernul turc a confiscat bunurile Armenilor deportați, cum și odăjdiile și obiectele rituale de preț ale Bicericilor.

Două documente germane. — În privința atrocită-ților turcești dăm câteva părți din documentul adresat de Dr. Martin Niepage, directorul școalei germane din Alep (Siria), reprezentanților poporului german¹⁾.

„Când în Septembrie 1915 revenii de la Beirut la Alep, după o vacanță de trei luni, aflai cu oroare că începuse o nouă perioadă de masacre armenesti, mult mai grozavă de cât sub Abdul Hamid. Ele aveau scopul de a extermina radical poporul Armean, popor inteligent, mun-citor, iubitor de progres, și de a trece toate avuțiile în mâi-nele Turcilor.

În primul moment, nu-mi venea a crede. Mi se spunea că în diferitele cartiere din Alep se găseau masse de oa-meni înfometăți, resturile mizerabile ale așa ziselor „con-voiuri de deportați“. Spre a acoperi cu mantia politicei exterminarea aceasta a poporului Armean, se învocaui rațiuni militare cari ar fi făcut necesară isgonirea Armenilor din căminurile ce le ocupă de 2500 ani, spre a-i transporta în deșertul arabic. Și se mai spunea că unii Armeni se făcuse vinovați de acte de spionaj.

Mă informai pretutindeni și ajunsei la concluzia că acuzațiile aduse împotriva Armenilor nu erau de cât fapte izolate și puțin importante, de cari se serveau ca pretext

1) Drucherei und Verlag des Reichboten, 1916, tipărit la Berlin, 1916.

spre a maltrata în modul cel mai crud femeile și copiii, spre a organiza împotriva deportaților o campanie de înfometare al cărui scop era exterminarea totală.

Spre a verifica opinia ce-mi formasem prin informațiile mele, am vizitat toate părțile orașului unde se găseau Armeni, resturile convoiurilor de deportați. În hanuri ruinate

Masacrați

am găsit grămezi de morți în descompunere și printre ei și oameni încă în viață, cari urmau să-și dea ultima suflare. În alte părți găsi grămezi de bolnavi și înfomețați de cari nu se ocupa nimeni. Dejurîmprejurul școalei noastre se aflau patru din aceste hanuri cuprinzând vre-o 700 deportați înfomețați. Profesori și elevi trebuia să trecem

zilnic pe lângă aceste hanuri. Prin ferestrele deschise vedeam pe acești nenorociți îmbrăcați în sdrențe. Copiii școalei noastre treceau în fiecare dimineață prin stradele strănte, pe lângă căruțele trase cu boi pe cari se încărcau 7—8 cadavre fără coșciuge și linfoliu, cu mâinile și picioarele atârând afară.

După ce asistai câteva zile la acest spectacol, crezui de datoria mea să scriu următorul raport:

„In calitatea noastră de Director al Școalei germane din Alep, ne permitem a da următoarele informațiuni:

„Considerăm ca o datorie de a declara că munca noastră școlară nu mai are pe lângă locuitorii acestui oraș nici o bază morală și nu mai poate să se facă respectată dacă guvernul german n'are posibilitate de a împiedica brutalitatea cu care se procedează aci împotriva femeilor și copiilor Armenilor masacrați. Convoieri de deportați cari la plecarea lor din Armenia de Sus numărau 2—3000 de oameni, femei și copii, sunt reduși la sosirea lor la Sud la 2—300. Bărbații sunt uciși pe drum, femeile și tinerele fete, exceptându-se bătrânele, cele urâte sau prea mici, sunt violate de către soldați și ofițerii turci, apoi dispar în satele turcilor și kiurzilor unde sunt silite să primească izlamizmul. Restul caravelor e decimat de foame și sete. Deportajilor li este interzis să bea apă chiar în timpul trecerei fluviilor. Drept hrană li se varsă în mâini, ca rație zilnică, puțină făină pe care o ling cu aviditate și al cărei singur efect e de a le întârzia moartea.

În fața școalei noastre se găsesc într'unul din hanuri resturile uneia din aceste coloane de deportați, circa patru sute din aceste ființe epuizate, printre cari vreo sută de copii între cinci și șapte ani. Cei mai mulți sunt bolnavi de tifos și de disenterie. Cel care intră în curte are impresie că se găsește într'o casă de nebuni. Dacă le dai mâncare, vezi că s'au desobicinuit de hrană. Pâinea ce li

se dă e pusă deoparte cu indiferență. Ei stau liniștiți și așteaptă moartea.

Cum noi, institutorii, am putea citi cu elevii noștrii poveștile noastre germane sau studia în Biblie istoria bunului Samaritan? Cum am putea să i învățăm declinările și conjugările, când de jurîmprejur compatrioții lor mor de foame? Munca noastră este o insultă a moralei și negațiunea ori cărei sensibilități omenești. Și nenorocii aceștia cari au fost gonși în pustiu după ce au traversat orașul și împrejurimile, ce devin ei? Sunt atacați pe drum până când miile de ființe omenești se reduc la sutimi, și sutimile într'un grupuleț și grupulețului acesta e prigonit până la completă dispariție. Și atunci, scopul călătoriei e atins. Iată „noile locuinți destinate Armenilor“ cum se exprimă ziarele.

„Turcii spun că instigatorii acestor crime sunt germanii. Turcii mai cultivați admit că chiar dacă poporul german blamează cruzimile, guvernul german nu face nimic spre a le împedica, aceasta din considerație pentru aliații săi turci.

„Până și musulmanii cu sentimente mai delicate, Turci și Arabi, își cleatină capul și nu-și pot reține lacrimile văzând trecerea unui convoi de deportați, escortat de soldați turci, cari lovesc sălbatic femeile gravide, muribunzii și oamenii ce nu mai pot merge. Ei nu pot crede că cruzimile acestea să fie puse la cale de guvernul lor și lasă toată răspunderea germanilor pe cari îi consideră ca fiind în timpul războiului, ca directorii Turciei. În moschee, predicatorii spun că nu Poarta a ordonat cruzimile săvârșite asupra Armenilor și exterminarea lor, ci ofițerii germani.

„Spectacolele la cari asistă aci lumea de luni de zile vor rămâne în amintirea popoarelor orientale ca o pată de rușine asupra pajurei germane.

„Noi știm că Ambasada germană din Constantinopol

a fost informată de consulii săi Dar cum, până acum, n'a intervenit nici o modificare în procedeele deportării, conștiința noastră ne obligă a scrie raportul de față.

„In momentul când scriem acest document, consulul german din Alep era înlocuit cu colegul său din Alexandreta, consulul Hoffmann. Acesta îmi declară că Ambasada germană primise numeroase rapoarte de la consulii din Alep, Alexandreta și Mosul. El mă angajea să le completez prin povestirea celor văzute de mine și-mi făgăduia să-mi trimeată raportul la Constantinopol. L'am scris, deci, zăgrăvind cu exactitate starea lucrurilor văzute de mine în hanul din fața școalei. Consulul Hoffmann completează raportul meu cu fotografii luate de ei însuși în han, reprezentând mormane de cadavre în mijlocul cărora se târau copii încă în viață.

„Sub această formă, textul acesta fu semnat și de colegii mei, Dr. Graeter, institutor superior și d-na Maria Spiecker. Directorul școalei noastre, d. Huber, și-a pus și el semnătura adăogând următoarele cuvinte: „Raportul colegului meu Niepage nu e nici de cum exagerat. Trăim de săptămâni întregi într'o atmosferă infectată de boli și de mirosul cadavrelor. Numai nădejdea unor ajutoare grabnice ne îngăduie să continuăm munca noastră“.

„Dar, ceea ce vedeam noi în Alep nu era de cât o mică parte a oroarei ce domnia în celelalte părți ale Turciei. Inginerii drumului de fer de la Bugdad, călătorii germani cari, în drumul lor întâlneră cadavrele deportoților, aduceau știri cu mult mai grozave. Mulți dintre ei nu mai puteau mânca, atât erau de sguduiți de cele văzute.

Unul dintre ei, M. Greif, istorisea că dealungul șoselei căei ferate, spre Tell Abiad și Ras-ul-Ain, cadavrele goale ale femeilor violate erau întinse în grămezi. Altul, M. Spiecker, văzuse Turci, legând la o laltă un număr de Armeni și trăgând cu armele în grămadă. Apoi, ei se de-

părtau răzând, pe când victimele lor mureau cu încetul în oribile convulsii. Pe alții, legați cu mâinile la spate, îi rostogoleau din vârful pantelor escarpate; jos se găseau femeile care îi isprăveau cu lovituri de cuțite.

Consulul german din Mosul istorisi în fața mea în cazinul germen din Alep, că venind de la Mosul spre Alep văzuse în mai multe puncte ale drumului atâtea mâini de copii tăiate, în cât cu ele s'ar fi putut pava drumul. În spitalul german din Urfa se găsește o fetiță cu ambele mâini tăiate. D. Holstein, consulul german din Mosul, a văzut în apropiere de un sat arab, gropi pline cu cadavre de Armeni.

Arabii din sat îi spuseră că ucisese pe acești Armeni din ordinul guvernului. Unul din ei se lăuda că a ucis opt...

Alte fapte și mai rele, ca exemplele ce le dăm, sunt consemnate în numeroasele rapoarte ale Consulilor germani din Alexandreta, Alep, și Mosul, cari au fost trimise Ambasadei. Opinia Consulilor e că un milion de Armeni au pierit în masacrele din aceste ultime luni cel puțin jumătate fiind femei și copii uciși sau morți de foame.

Scopul deportării este exterminarea totală a popoului Armean. Intenția aceasta reese clar din faptul că guvernul turc caută sistematic să împiedice orice intervenție de ajutor din partea misiunilor, surorilor de caritate, Europeanilor aflători în țară. Un inginer elvețian a fost dat în judecata Consiliului de război pentru a fi distribuit pâine Armenilor dintr'un convoi de deportați. Guvernul n'a esitat de a deporta pe elevii și profesorii școalelor germane din Adana și Alep ca și pe copiii Armeni din Orfelinatul german. El n'a ținut nici o socoteală de sforțările consulilor și directorilor stabilimentelor spre a-i salva. A jost respinsă și oferta guvernului American de a transporta pe deportați în America pe vasele americane...

Faptele acestea dureroase nu trebuiesc ignorate în ședințele comisiei Reichstagului?

Vom continua oare a declara că masacrul creștinilor e o afacere interioară a Turciei, care nu are pentru noi altă importanță de cât să ne asigure prietenia Turciei?

Atunci trebuie ca noi să modificăm liniile diriguitoare ale politicii noastre de civilizațiune. Atunci trebuie să încetăm de a trimete institutori în Turcia, iar noi, dascăli, trebuie să încetăm de a vorbi elevilor noștri de poezii și filosofii Germaniei, de cultura germană, de idealul german și a nu mai sufla o vorbă de creștinismul german.

N'aș îndeplini datoria mea de funcționar german și de reprezentant al culturii germane dacă, în fața rușinei al cărei martor am fost, aș tăcea, dacă aș vedea, cu nepăsare, copiii încredințați mie, goniți în pustiu spre a muri de foame."

Documentul II. — Dela 28 Iulie până la 20 August făcui o călătorie la Maraș.

La 6 August, satul armenesc Funtașag, lângă Maraș, fu completamente distrus cu cei 3000 de locuitori ai săi.

Intr'o școală americană la Maraș văzui peste 100 de femei și de mutilați la mâini și picioare. Printre ei se aflau copii de un an sau doi.

La 14 August, 34 de Armeni fură împușcați la Maraș; printre ei se găseau doi copii de câte 12 ani.

La 15 August fură împușcați 24, iar 14 spânzurați. Cei 24 împușcați erau legați unii de alții cu un lanț de fier de gât. În prezența populației musulmane, ei fură executați în dosul colegiului american. Martor ocular, am văzut cum fură predate violențelor unei populații barbare, cadavrele cari era încă în spasmele morții; erau trase de mâini și de picioare, și, spre a distra mulțimea musulmană, polițiștii și jandarmii, timp de o jumătate de ceas, își descărcară revolverele în cadavrele oribil mutilate.

Apoi, toți aceștia se duseră în fața spitalului German și strigară: „Yaşasin Almania“ (Trăiască Germania).

Musulmanii mi au spus că era Germania care distrugea pe Armeni în acest chip.

La Maraş, Kadin Paşa îmi spunea: „Ştiu că în regiunea corpului 4 de armată, după ordinele date, toată populația Armeană a fost ucisă.

La Aintab, am văzut ordinul scris al guvernului, prin care se interzicea musulmanilor de a vinde ori ce ar fi Armenilor expulzați cari traversau oraşul. Acelaş guvern lua măsuri pentru atacarea convoiurilor de deportați ! Două convoiuri fură jefuite până la cămaşe....

Pe când scriam aceste rânduri, soția mea se întoarse plângând dela o cursă ce făcuse în oraş. Întâlnise un convoi de mai bine de 800 Armeni desculți și sdrențuiți cari se tărau ducând pe umerii lor copiii și puținul avut ce le mai rămăsese ..

La Besne, 1800 persoane (întreaga populație) mai ales femeii și copii, fură expulzați; ei urmau să fie deportați, după cum se spunea, la Urfa. La Geok Su, afluent al Eufratului, trebuiră să se desbrace; apoi, toți fură măcelăriți, iar trupurile lor asvârlite în fluviu....

Unei femei îi răpiră cu sila pe fiica cea mare. Disperată, ea se aruncă în Eufrat cu cei l'alți doi copii ai ei.

Said, emigrant din Tripoli, rânduș la un european, cu un salariu de 400 piastri pe lună, se angajă voluntar ca să poată ucide, cum singur spunea, cât de mulți Armeni. Ca răsplată i se făgăduise o frumoasă casă într'un sat armenesc din împrejurimile Urfei.

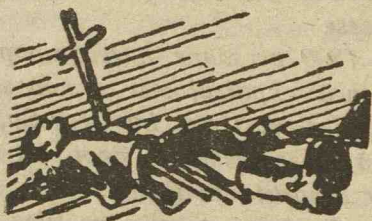
La Biregic, închisorile se umplu ziua și se golesc noaptea. Tell Armen, sat cu 3000 locuitori, fu atacat pe neașteptate; locuitorii fură măcelăriți, morții și cei vii aruncați în puțuri și arși. Maiorul von Mikusch fu martorul acestui ravagiu.

Se aduc neîncetat în această regiune convoluri de deportați.

Președintele comisiei de deportare căruia îi prezintă o cerere în favoarea a patru copii Armeni, îi declară :

„Nu pricepeți ceea ce ne propunem noi. Noi vrem să distrugem numele de Armean. După cum germanii nu vor ca să subsiste de cât germani, tot așa și noi, Turcii, nu vrem de cât Turci“.

ARMENIA IN FAȚA EUROPEI

LEGIONARIII ARMENI IN ARMATA RUSĂ ȘI PE FRONTURILE PALESTINEI ȘI CILICIEI

CAP. XX

Evenimentele acestea tragice demonstrând cu prisosință că orice încercare de reforme în Armenia e iluzorie, Aliații luară cu solemnitate angajamentul de a libera cu totul teritoriile Armene de o tiranie fără de exemplu în Istorie.

De altfel, unul din țelurile războiului Aliaților era tocmai liberarea popoarelor subjugate de Turci.

D. A. Briand, primul-ministru al Franței, declara la 17 Ianuarie, 1917, în numele Aliaților: „*Liberarea popoarelor supuse sângeroasei tiranii a Turcilor, aruncarea din Europa a Imperiului Otoman, cu totul streină civilizației apusene*“.

Armenii, căutându-și scăparea în protecția și spiritul de dreptate al Aliaților, trecură cu trup și suflet de partea acestora.

Toți bărbații de Stat ai Aliaților, prin declarațiile lor solemne, îmbărbătau pe Armeni în atitudinea lor. Una din consecințele firești ale războiului victorios urma să fie reînvierea ca Stat de sine stătător a Armeniei, sugrumată de cinci veacuri de către Turci. ¹⁾

---

1) Armenia nu va fi pusă nici odată sub domnia nefastă a Turcilor. (Lloyd George, în discursul dela 17 Decembre, 1817, în Parlamentul englez).

Armenia, Arabia, Mesopotamia, Siria și Palestina au dreptul la exis-

Armenii au luptat tot timpul războiului, mai ales pe fronturile asiatice, contribuind ca și ceilalți aliați mari și mici, cu sângele vărsat în șiroaie, la obținerea izbândeii comune.

Pe frontul Caucazului. — Afară de cei 180.000 Armeni supuși ruși, cari luptau în rândurile armatei ruse, Armenii din Caucaz obținură autorizația de a forma corpuri de voluntari compuse, mai ales, din refugiați.

La intrarea Turcilor în război, se formară patru legiuni armenesti cu un efectiv de câte 2500 oameni și 600 rezerve.

Aceste legiuni erau afectate armatelor comandate de generalii Cernozubov și Berkman. În această perioadă, legiunii făcură minuni de vitejie, după cum reese din certificatele

---

tență națională separată. E o imposibilitate de a se reda aceste țări vechilor lor stăpâni (Lloyd George).

Franța a înscris în revendicațiunile sale liberarea națiunilor oprimate. Ea n'a încetat de a număra pe Armeni printre popoarele cărora li se va regula soarta în baza regulilor superioare de umanitate și justiție (G. Clemenceau).

Pot spune în numele guvernului englez credința mea că aș fi profund jeziluzionat dacă o umbră sau un atom de guvern turc s'ar lăsa în Armenia (Lord R. Cecil).

Guvernul Italian va stărui cu cea mai vie sollicitudine spre a se salvarda interesele Armeniei, ale cărei suferinți au găsit un resunet profund la noi. (Sonnino, ministru de externe).

Suneți Armenilor că cauza lor este și a mea (Orlando, președintele consiliului către Luzzati, fost președinte).

Guvernul Republicii Franceze profund emoționat de suferințele poporului Armean, nu va neglija nimic spre a-i pregăti un viitor demn de civilizația sa. (S. Pichon).

Armenia nu trebuie să se îndoiască de Franța, cum Franța nu s'a îndoit de Armenia (R. Poincaré).

În ultimii 20 ani, Armenii au fost masacrați în condiții neuzite de barbarie... Numeroase dovezi arată că însuși guvernul Turc a luat răspunderea diriguirei și organizării atacurilor celor mai săbatice contra populațiilor pe cari trebuia să le apere. N'ar fi drept și nici nu s'ar aduce pacea în Orientul apropiat, dacă populațiuni ar fi lăsate sub dominațiunea otomană (Millerand).

liberate de generali, în cari se aduc mari elogii legionarilor și conducătorilor imediați, Andranik și Servanșian. ¹⁾

În anul următor, înaltul comandament al frontului Caucazului, mulțumit de succesele repurtate de Armeni, autoriză formațiunea legiunilor 5 și 6 cu 6000 luptători. Mare parte din aceste forțe, împreună cu legiunile cele vechi, fură afectate grupului generalului Nicolaef, având misiunea de a ocupa orașul Van. Prima legiune participă la bătălia de la Diliman care se sfârși cu înfrângerea lui Kemal Pașa. Iar legiunile 2, 3, 4 și 5, formând avangarda generalului Nicolaef, ocupă, după lupte înverșunate, la 18 Mai, orașul Van, și liberă populația creștină supusă unui îndelungat asediu.

Generalul Andranik

După această victorie, Armenii urmăriră trupele turcești și bandele de Kiurzi și cuceriră, la 11 Iunie, Sorbe, amenințând Bitlisul. Frontul rusesc, la Sudul lacului Van, fu ocupat numai de legiunile Armene ²⁾.

Pe la sfârșitul lui Iunie, patru legiuni ce operau pe țărmurile de Sud ale lacului Van, sunt afectate generalului Trukhin, din corpul al IV lea rusesc, având misiunea de a îna-

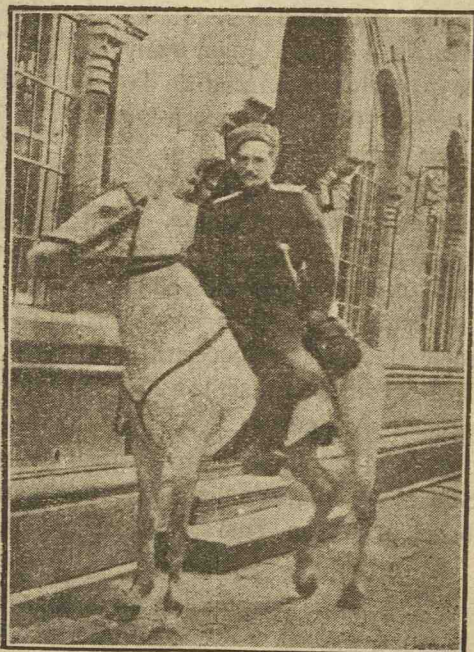
1) Generalul Cernozubov către catoligosul din Ecimiadzin: „În lupta dela 9 Noembrie, legiunea voluntarilor lui Andranik a dat dovezi de multă bravură și abnegațiune. Sunt fericit de a informa despre aceasta pe S. Voastră, implorându-i binecuvântarea pentru succesele noastre viitoare*.

2) Scrisoarea generalului Chanovski către Catoligosul tuturor Armenilor: „Vă mulțumesc din toată inima pentru rugăciunile fervente adresate Creatorului, în Catedrala Ecimiadzin, în această zi solemnă când grație victorioaselor și valoroaselor trupe și curajului detașamentelor Armene din corpul IV de armată ce mi s'a incredințat, Van a fost liberat de vrășmașul istoric al creștinilor, iar poporul Armean de sub jugul secular.

înta spre Sud și de a acoperi, în spre Bitlis, flancul stâng al corpului IV.

După lupte aprige, contra Turcilor, cari concentraseră o divizie de infanterie, toată regiunea rămase în mâinile generalului Trukhin a cărui armată era formată în proporție de 75% din legionari Armeni.

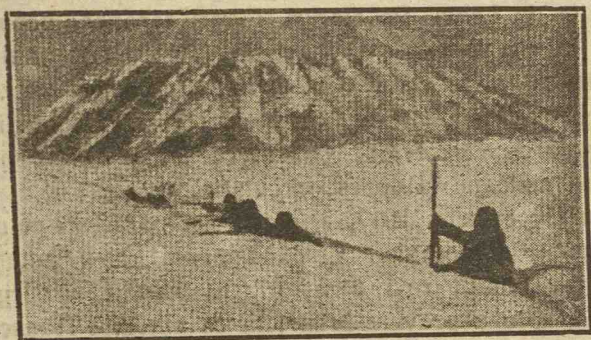
Generalul Andranik

Generalul rus, în ordinul de zi de la 2 Iulie, 1925, scrie : „Detașamentele lui *Andranik* și *Dro* au atacat cu vigoare pozițiile inamice pe flancul stâng. Detașamentul lui Amazasp dete un atac în condițiile cele mai grele, fără să fie susținut de artilerie, în munții acoperiți de zăpadă. Detașamentul acesta urmărește viguros pe inamic.

„După lupte de două zile, la 6 și 7 Iulie, detașamentul meu a izgonit pe inamic din pozițiile ce ocupă. Victoria se datorește focului tenace al infanteriei noastre compusă pe trei sferturi din detașamente armene.

„Legiunile Armene din regiunea Van participară la toate expedițiile contra Kiurzilor, iar în Februarie, 1916, împreună cu corpul al IV-lea, la cucerirea orașului Bitlis.

În timpul atacului munților Enef, acoperite de zăpadă, la 2 și 3 Aprilie 1916, Armenii atacă, cu un avânt remarcabil. Corpul ofițeresc se purtă cu bravură în luptă. La 13

În tranșee prin munți

„Aprilie, al 3-lea armenesc ocupă succesiv toată linia de tranșee de unde Turcii fură goniți. Impetuositatea atacului fu astfel în cât Turcii nu avură timpul de a-și lua cu ei bivoacurile cari căzură în mâinile Armenilor¹⁾

Valoarea Legiunilor Armene fu atât de mult apreciată, în cât se dispuse ca tiraliorii Armeni să fie organizați în batalioane regulate.

Organizația terminată, Armenii participară la ofensiva

1) Extras din Ordinul de zi al colonelului Obratzel.

și la ocuparea orașului Erzingean (24 Iulie) pierzându-și 55% din efectiv, dar rămânând totuși la datorie.

Batalioanele 4 și 6 armenești se acoperiră deasemenea de glorie în bătălia de la Sakiz, în Aderbejanul Persan, la 2 August 1).

Revoluția Rusă. — Din nefericire, revoluția rusă din Martie, 1917, nimici cu totul puterea de rezistență a armatei ruse. Doctrinile bolșevice pătrunseră în rândurile soldaților, cari deveniră partizanii păcii fără aneмиuni. Ca și pe frontul european, și aci, soldații ruși își aruncau armele și se întorceau la căminurile lor, ca să intre în posesia pământurilor fâgăduite de Lenin. Pe alocuri, fugarii terorizau populația Armeană de pe parcurs. Debandada spori din zi în zi. Transporturile, etapele, stabilimentele militare dispărură ca și soldații. Sunt abandonate și pozițiile fortificate. Soldații ruși de la brigada de cale ferată Kars-Merdenek părăsesc materialul valorând milioane și opresc circulația.

În Decembrie, 1917, armata rusă părăsește cu desăvârșire frontul Caucazului. Comandamentul, în neputință de a reține pe soldații ruși dezertori, fu nevoit să organizeze plecarea, spre a preveni primejdia ce amenința Transcaucazul din cauza masselor în debandadă.

Formațiunea Armatei Naționale Armene. — Față de părăsirea frontului de către armata rusă. Înaltul comandament decise înlocuirea trupelor fugare cu armata nouă formată după principiul național, și, la 12 Decembrie, 1917, se formă un corp de armată Armean, compus din trei divizii de infanterie, și o brigadă de cavalerie. Acestei armate îi incumbă greaua sarcină de a ocupa un front imens și de a primi toate atacurile. Aceste unități făcură tot posibilul spre a continua lupta inegală până în Septembrie, 1918.

1) Azi am fost în persoană pe poziția inaccesibilă luată și am putut aprecia pe loc bravura și munca tiraliorilor Armeni cari l'au ocupat. (Ordinul de zi al generalului Oșepian).

IN CILICIA

LEGIUNEA ORIENTULUI

CAPITOLUL XXI

În Cilicia, Regatul Armean al Rupenienilor, după statistica din 1912, exista o populație de 250.000 creștini din cari 200.000 Armeni.

În 1816 interveni un acord între delegația Națională Armeană din Paris și guvernul francez. Franța se oferea să creeze, sub auspiciile sale, nucleul libertății Armenilor în Cilicia. În schimb, Armenii se angajau să formeze Legiunea Orientului comandată de ofițeri francezi, spre a combate forțele turcești pe frontul cilician.

Tratativele avură loc la Londra, între Georges Picot, delegatul Franței și Bogos Nubar, președintele Delegației Naționale Armene din Paris, fiind de față și sir Mark Sykes, reprezentantul guvernului englez.

Primii legionari fură muntanii Armeni din Djebel-Musa, cari se refugiaseră în 1915 la Port-Said. Numărul acestora fu îngroșat de tineri Armeni din Egipt. În același timp mii de voluntari alergau din Statele Unite, Grecia, Franța, Elveția, Italia și America de Sud.

În perioada instrucției, Legiunea ținu garnizoana în Cipru până în iunie 1918, Comandantul Legiunii era Locot-Colonel Remieu.

În aceeași lună, batalioanele 1 și 2, cu plutonul de tun 37, fură trimise la Sectorul Refat, la 40 kilometri de Mediterana, spre a forma pe frontul Palestinei, brigada Colonelului Piépape.

Legionarii participară la atacul general de la 19 Septembrie, 1918, care se termină cu distrugerea completă a

armatelor turcești comandate de Kuciuk Gemal și Mustafa Kemal Pașa, grăbind capitularea Turciei.

Apoi, detașamentele franceze, compuse din Armeni, cuceriră muntele Arara, apărat de reg. 146 german și trei batalioane germane.

La 12 Octombrie, generalul E. Alembry, comandantul șef al frontului Palestinei, telegrafia Delegației Naționale Armene din Paris.

„Sunt mândru de a fi avut sub comanda mea un con-

Grup de legionari Armeni

tingent Armean care s'a luptat cu bravură și a luat o mare parte la victorie“.

Marșul de înaintare și de urmărirea Turcilor se termină prin ocuparea orașului Beyrut. Siria era liberată. Noi voluntari Armeni alergau de pretutindeni să sporească rândurile compatrioților lor.

Cu modul acesta, se formă batalionul 4, compania de geniu și detașamentul de elevi ofițeri care fu trimis în Cilicia sub numele de *Legiunea Armeană*.

Dându-se ordinul de a se ocupa Cilicia, cele patru batalioane ale Legiunei Armene intrară în acțiune. Batalionul I debarcă la Alexandreta la sfârșitul lui Noembrie și ocupă Beilan, înaintând până la Işlahie și Dort-Yol, detașându și companiile în diferite direcțiuni.

Batalionul 4 urmă celui dintâi și, ținând garnizoana în Alexandreta, desăvârși ocuparea Ciliciei Orientale.

Restul Ciliciei fu ocupat de batalioanele 2 și 3 cari debarcară la Mersina.

Statul Major al legiunei, în frunte cu locot. colonel Remieu, ocupă Adana.

Legiunea Armeană înlocuise trupele engleze retrase la 1 Noembrie. Astfel, întreaga Cilicie trecu sub ocupația franceză.

Georges Picon, numit înalt Comisar al Franței în Siria și Armenia, invită pe supraviețuitorii masacrelor, refugiați în Siria și Mesopotamia, să se întoarcă în Cilicia sub protecția Puterilor Aliate.

În urma acestui apel, 150.000 de Armeni încrezători se întoarseră la căminurile lor.

La sfârșitul lui 1919, apărură în Cilicia bandele organizate kemaliste, ducând o luptă aprigă împotriva Francezilor. Comandamentul francez își retrase trupele din interior și le concentră în Adana și Aintab. Atunci, turcii tăbărâră asupra populației Armene din Maraș, masacrară 20.000 persoane (Februarie 1920) și distruseră orașul Hagin, după o rezistență eroică de opt luni a Armenilor.

Ofițer Armean

Efectivul Legiunei Armene era foarte redus, în urma
continuelor lupte, a intemperiilor și dezastrului de la Maraș.

Legiunea fu disolvată în August 1920, după închierea
tratatului de la Sèvres, războiul contra Turciei fiind consi-
derat ca sfârșit.

REPUBLICA ARMEANĂ

CAPITOLUL XXII

Peripețiile. — După izbucnirea revoluției rusești, în Martie, 1917, guvernul lui Kerenski, văzând greutățile guvernării unei provincii atât de depărtate și de cosmopolite ca Transcaucazia, dispuse crearea unei Administrații a parte sub numele de „*Comitetul special al Transcaucaziei*“.

În Noembrie, acelaș an, bolșevicii, venind la putere, Transcaucazia refuză să recunoască autoritatea sovietelor. Atunci se creă *Comisariatul Transcaucaziei* ca autoritate supremă a ținutului.

Comisariatul acesta nu ființă de cât două luni, căci, în Februarie, 1918, se întruni la Tiflis Adunarea Legislativă a Transcaucaziei (Seim), cari primi demisia Comisariatului și institui în locul acestuia un guvern provizoriu compus din mai mulți miniștri.

La 23 Aprilie, 1918, Transcaucazia se deslipe de Rusia declarându-se Stat independent, sub numele de *Republica Democratică Federală a Transcaucaziei*.

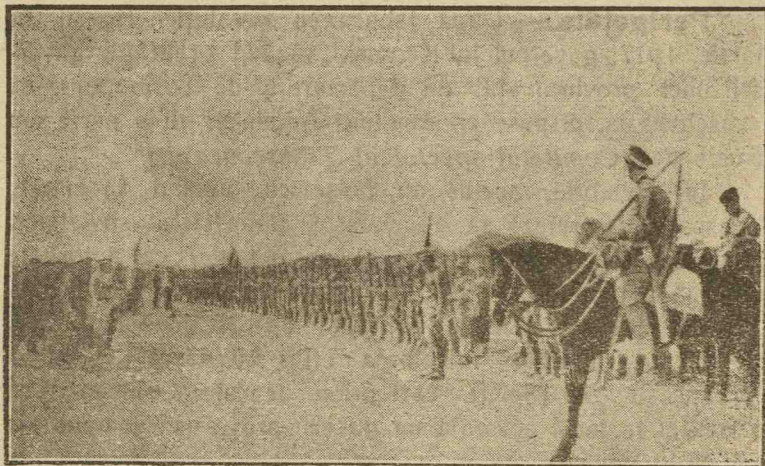
Făceau parte din Federație : Armenii, Georgienii și Tătarii din Aderbejan, adecă cele trei popoare principale ale Transcaucaziei având fiecare teritoriul său istoric. Seimul și guvernul se compuneau din reprezentanții partidelor politice ale celor trei popoare în proporție aproape egală.

Dar, Federala aceasta nu fu de cât efemeră.

Motivul disolvării acestui Stat unic Transcaucazian fură deosebirile de tendințe politice și aspirațiuni dintre cele trei popoare.

Încă din ziua retragerii forțelor rusești de pe frontul Caucazului, Tătarii făceau pe față cauză comună cu Turcii, iar Georgienii, în urma unei înțelegeri cu Germanii, păstrau neutralitatea. Numai Armenii, rămași credincioși cauzei Aliților, duceau înainte lupta împotriva Turcilor. Mai mult, Tătarii, instigați de emisari turci, amenințau din spate armata Armeană și se dedau la jafuri și omoruri prin satele armenesti. Din cauza aceasta, un număr de luptători Armeni fu-

Spre front

silit să rămână prin sate spre a susține luptele de guerilla contra tătarilor.

În momentul acesta, armata națională Armeană, înjghebată în pripă, care înlocuise marea armată rusă compusă din patru corpuri, se războia singură împotriva turcilor. Aceștia începură înaintarea în primele zile ale lunii Ianuarie, 1918. Armenii luptau pe platourile acoperite de zăpadă cedând pas cu pas forțelor covârșitoare turcești.

Erzingeanul căzu, după care Turcii ocupară orașul Erzerum, după un asediu de două luni (27 Februarie).

Armata Armeană, în retragerea sa, mai avea greaua sarcină de a proteja populația civilă care fugea de frica invaziei turcești. Ea se opri la fosta frontieră ruso-turcă și se întări la Kars.

La începutul lui Aprilie, Turcii concentrară în fața acestei cetăți cinci divizii de infanterie.

Dar, înainte de a începe atacul, generalul Nazarbekian, comandantul corpului Armean, primi ordin din partea guvernului Transcaucazian, în fruntea căruia figurau Georgienii, să evacueze cetatea și să o predea Turcilor, retrăgându-se pe frontiera trasată prin tratatul de la Brest-Litowsk, râul Arpaciai.

Dar Turcii nu ținură seamă de tratat și trecură frontiera dirijându-se în două coloane spre Ararat și Lori.

Ei ocupară Alexandropol și amenințară Erivanul, Capitala Republicii Armene.

Atunci se deteră două lupte sângeroase la *Karaklise* și *Sartarabat*. Înaintarea Turcilor fu oprită, iar guvernul turc fu silit să recunoască independența Armeniei pe un teritoriu foarte restrâns, prin tratatul încheiat la Batum, la 4 Iunie.

Trecând prin Armenia Transcaucaziană și înaintând prin Aderbejanul Persan, planul Statului major turco-german fusese de a ataca aripa dreaptă a armatei engleze din Mesopotamia. Grație împotrivirii de patru luni a Armenilor, cari atraseră asupra lor diviziile turcești destinate Mesopotamiei, această operație eșuă. Iată, deci, că în această parte a frontului, Armenii înclinară victoria de partea Aliaților.

Luptele de la Baku. — Încă de la începutul anului 1918, un număr de 10.000 Armeni, foști soldați și ofițeri în armata rusă, se concentraseră la Baku, port pe marea Caspică, spre a trece în patria lor și a întări armata națională.

Tătarii, aliații Turcilor, împiedecându-le, însă, înaintarea,

ei fure obligați să rămână în Baku, unde organizară rezistența.

Când, în Martie, forțele turcești își începură înaintarea, Tătarii încercară să dezarmeze pe Armenii din Baku. Dar aceștia, unindu-se cu Rușii, distruseră forțele tătare și ocupară orașul cu întinsele-i regiuni petrolifere.

Germanii, cari aveau mare nevoie de combustibil, trimiseră pe turci în ajutorul tătarilor. Baku rezistă până la 15 Septembrie, când sosi armata turcă de 26.000 oameni comandată de Khalil Pașa.

În oraș se găseau și 1500 soldați englezi comandați de generalul Dunsterville. Atacul general începu la 15 Septembrie de armata turcă și de tătari. Generalul Dunsterville, considerând situația disperată, trecu cu soldații săi Caspica, în Persia. Abandonat a doua zi și de trupele Armene, cari, deasemenea, trecură în Persia, orașul fu ocupat de inamic, care masacră pe cei 10000 de locuitori armeni rămași în oraș.

Rezistența eroică a Armenilor la Baku, întârziă cu patru luni folosința petrolului de către germani și atrase în aceste regiuni un mare număr de unități turcești, oprind înaintarea lor în Persia. Aci, deasemenea, rezistența Armenilor fu unul din elementele ce deteră izbânda aliaților.

Armata turcă ocupase cea mai mare parte din Transcauzia armeană și se afla la 7 kilometri de Erivan.

Tătarii, încurajați de prezența turcilor, băntuiau fruntariile de Est și de Nord, amenințând populația cu măcelul.

Iar Georgienii, pactizând cu germanii, ocupară cu ajutorul lor două provincii exclusiv armenesti: Akhalkalak și Lori.

Armenia rămânea singură, înconjurată din toate părțile de dușmani, fără nici un ajutor din afară.

Comunicația cu restul lumii era întreruptă, portul Batum, pe Marea Neagră, fiind ocupat de Georgieni, iar Baku, pe Caspica, de Tătari.

Nu rămânea deschis de cât drumul prin Persia.

PRIMUL GUVERN NAȚIONAL AL REPUBLICEI ARMENE

— 28 MAI, 1918 —

Aceasta era situația când se instalează la Erivan, în ziua de 28 Mai 1918, primul guvern național al Republicii Armene.

Pe lângă izolarea geografică, una din cele mai mari greutăți pentru noul Stat era chestia sutelor de mii de refugiați și orfani, veniți din Armenia turcească, cari absorbeau aproape totalitatea slabelor resurse ale țării, secătuită de războiu și puneau pe tapet problema alimentară.

Din fericire, în Decembrie 1918, intervenind armistițiul general între Aliați și Puterile centrale și Turcia, aceasta din urmă fu somată de guvernul englez să evacueze Transcaucazia și Armenia rusă. Turcii se retraseră pe frontiera din 1914, nu însă fără a distruge completamente ținuturile ocupate de ei.

Cu modul acesta, teritoriul Republicii se mări, iar guvernul Armean, scăpat de opresori, începu să desfășoare o activitate febrilă, în vederea organizării țării și a refacerii.

Se alese, în primul rând, prin sufragiu universal, un Parlament compus din 80 deputați, din cari 8 femei.

Apoi, guvernul, de acord cu Parlamentul organizează administrații locale autonome, înlocuiește birocrațismul rusesc cu instituții democratice, crează miliția populară și o poliție centrală, reorganizează cadrele armatei făcând apel la foștii ofițeri Armeni din armatele rusă și turcă, întemeiează școli militare și

cursuri de ofițeri de Stat-Major, elaboră legi agrare și luă măsuri pentru ameliorarea agriculturii, înființă școli de Agricultură. procedă la studii economice. fondă Banca de Stat, adoptă principiul învățământului public obligator, reorganizează căile ferate, poșta, telegraful și telefonul, pune justiția pe baze democratice, deschise orfeline, aziluri, nume comisii de aprovizionare. încurajă industria și trimise agenți diplomați și consulari în străinătate.

La Paris funcționau două delegații Armene: Delegația Republicii Armene, prezidată de Avedis Aharonian și Delegația Națională, prezidată de Bogos Nubar, aceasta din urmă reprezentând mai ales interesele Armeniei turcești. Ambele delegații lucrau pentru realizarea Armeniei integrale. în care urmau să intre Republica Armeană, Armenia subjugată de turci și, în fine, Cilicia.

Recunoașterea de fapt a Republicii Armene.—

La 28 Ianuarie, 1920, Delegația Republicii Armene primi, dela Secretariatul General al Conferinței păcii, următoarea notificare:

„Secretariatul General al Conferinței de pace are onoarea de a face cunoscut d-lui Președinte al Delegației Republicii Armene, că în ședința sa dela 19 Ianuarie, 1920, șefii guvernelor Franței, Marelui-Britanii și Italiei au luat următoarea rezoluție:

S'a decis:

1.—*Ca guvernul Statului Armean să fie recunoscut ca guvern de fapt;*

2.—*Ca această recunoaștere să nu prejudicieze chestia fruntariilor eventuale ale acestui Stat.*

CONSTANTINOPOLUL ȘI ANGORA

CAPITOLUL XXIII

După armistițiul, situația în Turcia se schimbă cu totul. Conducătorii guvernului June-Turc, care făcuse războiul ne-

norocit și dezastros pentru Turci, fugiră în străinătate. Guvernul trecu în mâinele unui nou cabinet care se căzni să lase toată răspunderea asupra lui Talaat, fost mare vizir, Enver și tovarășilor acestora ¹⁾.

Ca urmare, Damad Ferid Pașa, Președintele Delegației Otomane la congresul de pace din Versailles, prezentă un memoriu în care se susținea că Turcia n'are nici un motiv de conflict cu Puterile Antantei și că ea servise ca instrument docil în mâinile guvernului; că atrocitățile ar fi fost săvârșite de un guvern, ale cărui crime nu pot fi puse în sarcina poporului; că menținerea imperiului Otoman e necesară echilibrului religios al lumii, etc.

Președintele Congresului, G. Clemenceau, făcu, cu acest prilej, în fața întregii lumi, rechizitorul crimelor turcești, arătând că Turcia prin faptul că într'un moment critic al Istoriei sale a căzut în mâinile unor oameni fără principii și cruzi, nu poate scăpa de răspundere; că nu există țară în Europa, Asia și Africa, în care ocupația turcă să nu fi fost urmată de scăderea prosperității materiale și a nivelului cultural și că nu există nici un caz în care retragerea turcilor să nu fi avut ca urmare prosperitatea materială și înălțarea nivelului de cultură. Fie printre creștinii din Europa, sau mahomedanii din Siria, Arabia, Africa, Turcul n'a fost în stare să dezvolte în pace ceea ce câștigase prin război. Turcia, atacând fără motiv Puterile Antantei și fiind bătută, a lăsat învingătorilor sarcina grea de a regula destinul populației variate care compune imperiul ei eterogen.

Mișcarea Kemalistă. — Constantinopolul era ocupat de Aliați. Flota aliată era înșirată dealungul Bosforului. Se discuta chestia izgonirii desăvârșite a Turcilor din Europa.

¹⁾ Talaat, unul dintre călăii Armenilor în timpul marelui război, care fugise la Berlin, fu ucis pe stradă, cu focuri de revolver, la Charlottenburg de studentul Armean Tehlerian, pe care jurații germani îl achitară.

În aceste grele vremuri pentru Turci, izbucni mișcarea kemalistă care trebuia să salveze pe Turci. Această mișcare nu prinse de cât din cauza lipsei de supraveghere voită sau nu a Puterilor sau a unora dintre ele.

Astfel, armistițiul de la Mudros, semnat la 30 Octombrie, 1918, între aliați și Turcia înfrântă, nu fu aplicat. Regiunile destinate să formeze Statul Armean nu fură ocupate de aliați, cu toate secătuirile bandelor, deportările, și masacrele ce continuau. Armata turcă nu fu desarmată de cât parțial. Soldații turci își împărțiră armele populației musulmane. În Turcia de Asia se găseau stocuri mari de arme cari n'au fost distruse și de cari s'au servit Turcii spre a echipa și înarma formațiunile naționaliste. Timp îndelungat, Turcia fu lăsată în deplină libertate îngăduindu-i-se astfel, de a pregăti rezistența împotriva voinței Puterilor.

În pământul anului 1919, Mustafa Kemal Pașa fu trimis de guvernul din Constantinopol în Anatolia, ca inspector al corpului 3 de armată, iar în realitate spre a desăvârși organizația începută. Kemal găsi acolo o mulțime de colaboratori juni turci și un teren cu totul pregătit. El își stabilă cartierul general în inima Armeniei.

Puterea lui Kemal spori cu ajutorul larg în bani și arme dat de guvernul sovietic rus, care nădăjduia să transforme Turcia kemalistă în Stat sovietic și să propage, cu modul acesta, doctrina bolșevică în Asia Mică și Constantinopol.

Mai târziu, Kemal formă un nou guvern, repudiă pe cel din Constantinopol și ridică steagul rezistenței, sprijinite și de o Adunare Generală al cărei președinte fu ales.

Noul guvern își luă reședința la Angora.

TRATATUL DE LA SÈVRES

CAPITOLUL. XXIV

După tergiversări cari dăinuiră mai bine de doi ani, tratatul de pace dintre Turci și aliați se încheie la Sèvres, la 10 August, 1920.

Avedis Aharonian, delegatul [Republicii Armene, semnă tratatul, alături de delegații tuturor celor lalte State.

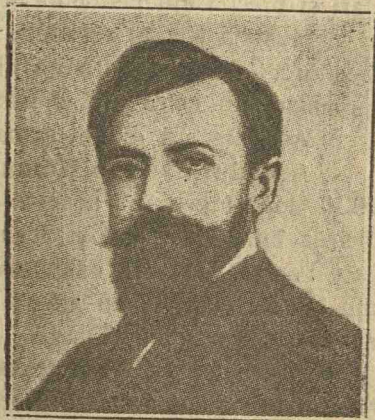
Prin actul acesta, Aliații, cari recunoscuseră Statul Armean de fapt, prin notificarea de la 19 Ianuarie 1920, îl recunoscură și de jure.

Clauzele din tratat privitoare la Armeni sunt următoarele:

Art. 88. — *Turcia declară că recunoaște Armenia, cum o recunosc deja Puterile Aliate, ca stat liber și independent.*

Art. 89. — *Turcia și Armenia, ca și celelalte părți contractante convin de a supune arbitrajului Președintelui Statelor-Unite ale Americii determinarea frontierei între Turcia și Armenia în vilaetele Trabizonda, Erzerum, Van și Bitlis și de a primi hotărârea sa ca și toate dispozițiile pe cari le-ar putea prescrie relativ la accesul Armeniei la mare și demilitarizarea ori cărui teritoriu turcesc adiacent la zisa fruntarie.*

Art. 90. — *In cazul dacă, fixarea frontierei ar implica transferul în Armenia, în total sau în parte, a teritoriului ziselor vilaete, Turcia declară de acum că renunță.*

A. Aharonian

cu începere de la darea hotărârei, la ori ce titlu sau drepturi asupra teritoriului transferat. Dispozițiile prezentului tratat aplicabile teritoriilor deslătite de Turcia, vor fi, din momentul acesta, aplicabile acestui teritoriu.

În baza tratatului, Președintele Wilson trasă fruntaria, iar la 22 Noiembrie își dete sentința arbitrală, atribuind Armeniei părți din provinciile Erzerum, Van, Bitlis și Trabizonda, cu o suprafață totală de 87.000 chil. pătrați.

Dar Tratatul dela Sèvres, care proclama în termeni clari și precizi independența Armeniei, nu avu nici o urmare.

Mustafa Kemal respinse actul de la 10 August, 1920, recunoscut de guvernul turc din Constantinopol, iar Puterile semnate nu luară nici o măsură pentru aplicarea tratatului.

Armenia era din nou abandonată tristei sale soarte,

Acordul Franco-Kemalist. — În ziua de 20 Octombrie, 1921, două luni după semnarea tratatului de la Sèvres, se încheie între Kemaliști și Franța, acordul de la Angora, prin care Franța, care își asigurase posesiunea Siriei, se retrăgea din Cilicia, cucerită cu atâtea jertfe de Legionarii Armeni, lăsând-o în întregime Turciei.

Acordul acesta neașteptat înmărmuri pe Aliați. Anglia trimise Franței o notă de protestare pentru faptul că Franța încheiase un act fără măcar a preveni pe Aliații ei.

Acordul Franco-kemalist produse mare consternare printre Armeni, mai ales că un număr considerabil de cilicieni refugiați, se întorseseră la căminurile lor, ascultând de apelul înaltului comisar francez.

Toți aceștia erau dați din nou pradă fanatismului sângeros al musulmanilor și bandelor kemaliste.

Franța, retrăgându-se din Cilicia, îndemna pe Armeni să nu-și părăsească din nou țara, asigurându-i că, consulii francezi, în număr de doi, vor veghea asupra lor. Dar Armenii cilicieni, cari văzuseră masacrele din Maraș și Hagiin în plină ocupațiune franceză, plecară odată cu trupele fran-

ceze, risipindu-se prin Siria, Egipt, Cipru, Grecia și Smirna ocupată de Greci. Cei refugiați în acest din urmă oraș, fură în parte masacrați de kemaliști, când aceștia ocupară Smirna, după înfrângerea Grecilor. Ceilalți se risipiră prin alte meleaguri depărtate.

ATACUL TURCO-BOLȘEVIC CONTRA REPUBLICII ARMENE

CAPITOLUL XXV

Guvernul Sovietic rus nu putea să tolereze existența, la frontariile sale a celor trei republici naționale: Georgia, Aderbejanul și Armenia și, prin emisarii săi, căută să producă turburări lăuntrice spre a putea interveni. Aderbejanul fu cea dintâi dintre cele trei Republici caucaziene care fu reocupată de ruși, (Aprilie, 1920).

În Mai, Societele încercară o mișcare maximalistă în diferite puncte din Armenia. Guvernul Național al Republicii o înăbuși însă repede.

Guvernul din Moscova protestă pentru măsurilor luate contra bolșevicilor și acuză guvernul Republicii de a fi instrumentul Aliaților.

De fapt, Republica Armeniei nu se putea bizui decât pe protecția Puterilor spre a înlăptui *Armenia Integrală* alipindu-și cele patru vilaețe din Armenia turcească, atribuite ei prin tratatul de la Sèvres. Ca atare, tânăra Republică, în nici un caz nu putea să se despartă de Aliați, alături de cari Armenii luptaseră tot timpul războiului, cu enorme sacrificii de sânge și incalculabile pierderi materiale.

Din nefercire, dela încheierea tratatului de la Sèvres, relațiile turco rusești dobândiseră un caracter și mai strâns.

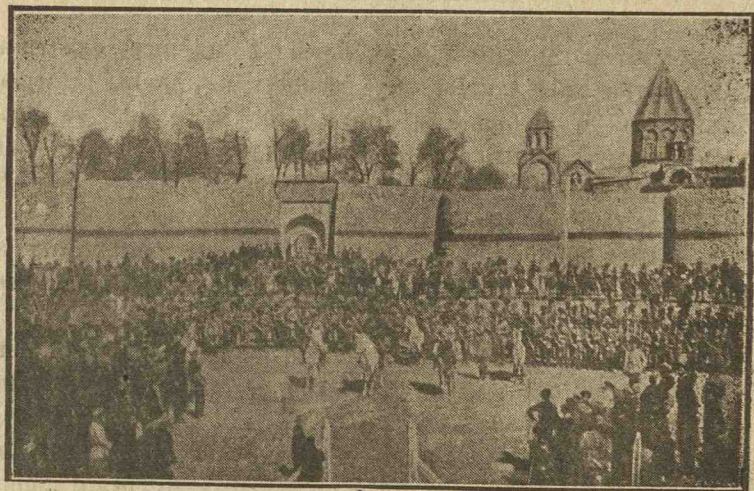
Moscova încuraja pe kemaliști să nu recunoască sentința Areopagului Aliaților.

Ca urmare, Rușii și Turcii începură să concentreze trupe la frontiera Republicei, pe când Tătarii din Aderbejan atacau provinciile Karabagh și Zanghezur.

În Septembrie, 1920, o lună după semnarea Tratatului de la Sèvres, trupele kemaliste, susținute de bande de bașibuzuci, atacară Armenia pe un front de 500 kilom., fără a fi făcut, în prealabil, nici o declarație de război.

În acelaș timp, guvernul rus trimetea guvernului Armean o notă cominatorie, cerând libera trecere a Turcilor prin

Plecarea la front dela Ecimiadzin

teritoriul Republicei, spre a putea da mâna cu bolșevicii. Moscova mai cerea renunțarea la tratatul de la Sèvres și ruperea oricăror relațiuni cu puterile Aliate.

Guvernul Republicei Armene respinse categoric pretențiile insolente ale Sovietelor și făcu apel Puterilor Aliate, semnare ale tratatului de la Sèvres.

Dar apelul lui dăsnădăjduit nu găsi niciun ecou. Nici o Putere nu interveni.

Armata națională Armeană opuse Turcilor o eroică rezistență și repurtă numeroase victorii până la sfârșitul lui Octombrie. Dar Turcii, comandați de Keazim Karabekir, reveniră la atac cu forțe covârșitoare. Armenia izolată, epuizată, atacată din toate părțile, suferi invazia și fu silită să semneze la Alexandropol o pace dezastroasă, prin care pierdea regiunile Kars, Surmalu și Kaghisman.

Turcii săvârșiră în aceste regiuni cele mai cumplite ferocități. Toți bărbații între 55 și 15 ani fură trecuți cu sila în Asia Mică, unde îi aștepta o moarte sigură. Numai în Kars fură măcelărite 20.000 persoane. În apropierea Alexandropolului se văd și acum 63 de sate armenesti distruse de Turci. Toți locuitorii acestor sate au fost masacrați în masă sau deportați. Aceleași sălbătăcii fără nume se desfășurară și în districtul Karaklise. După retragerea Turcilor, se găsiră într'o singură tranșee 7000 de cadavre.

Turcii mai duseră cu ei în captivitate 9000 de prizonieri cari, după declarațiile colonelului Rowlinson, fură nimiciți, în mare parte, prin foame și execuții.

Bolșevicii, la rândul lor, se deteră la atâtea cruzimi împotriva partizanilor guvernului național, în cât, populația din Erivan se resculă în masă, la 18 Februarie 1921 și izgoni pe bolșevici din toată Armenia.

Dar bolșevicii, cari tocmai sfârșiseră cu ocuparea Georgiei, își aruncară toate forțele asupra Armeniei. Aceasta, după o înverșunată împotrivire, cedă în fața puhoiului roșu, iar capitala Erivan fu ocupată de bolșevici, la 2 Aprilie, 1921.

Un comitet bolșevic Armean ce se constituise la Baku, pătrunse în țară, prin Tiligean, odată cu armata rusă și puse mâna pe putere.

Guvernul național, Parlamentul și parte din populație se retraseră în munții Zanghezur, unde Armenii luptară până în lunie, când, epuizați și neprimind de nicăeri niciun ajutor, trecură fruntaria în Persia.

Și, cu modul acesta, Republica Națională Armeană se transformă în Republica Armeană Sovietică ce ființează azi, făcând parte din Uniunea Republicelor Rusiei.

În ce privește tratatul desastros de la Alexandropol, prin care Republica Armeană pierdea trei provincii mari, el fu întărit de ruși prin tratatul ruso-turc încheiat la Kars, la 16 Martie, 1921.

ARMENII ÎN FAȚA SOCIETĂȚII NAȚIUNILOR

CAPITOLUL XXVI

În toiu acestor evenimente, se întrunea prima Adunare Generală a Societății Națiunilor care se ocupă de aproape cu chestia Armeană.

Adunarea Generală, în urma propunerii Lordului Cecil, hotără să ceară :

„Ca Consiliul să fie invitat a lua îndată în considerație situația din Armenia și a supune examenului Adunării propunerea, în scop de a para primejdia ce amenință actualmente ceace rămâne din neamul armenesc și spre a se crea o stare stabilă și permanentă în acea țară“.

Senatorul la Fontaine, reprezentantul Belgiei, ceru Adunării să numească o comisiune de șase membri, însărcinată cu examinarea măsurilor proprii spre a se pune capăt ostilităților dintre Armeni și kemaliști.

Adunarea își consacră a 9-a ședință publică, de la 23 Noembrie examinării acestei chestiuni.

Se ținură discursuri în favoarea cauzei Armenilor de către Lord Robert Cecil, Spalaikovici, Viviani, Branting, Balfur, prof. Dr. Toma Ionescu și alți delegați.

Viviani, reprezentan'ul Franței, într'un discurs vibrător, care sculă în picioare întreaga sală, enumeră sacrificiile făcute de națiunea Armeană pentru cauza Aliaților, atrocitățile suferite și conchise că ar fi o rușine pentru lumea civilizată, reprezentată prin Societatea Națiunilor, dacă Adunarea s'ar risipi, fără a fi luat decizii definitive pentru salvarea poporului Armean.

Prof. Dr. Toma Ionescu, reprezentantul României, vorbind în acelaș sens, propuse ca, contingente din armatele tuturor Statelor reprezentate în Societate, să formeze armata însărcinată cu aplicarea Tratatului de la Sèvres în Armenia.

La urmă, Adunarea, în unanimitate, votă următoarea rezoluțiune :

„Adunarea, doritoare de a colabora cu Consiliul spre a pune capăt, în timpul cel mai scurt posibil, oribilei tragedii Armene, invită Consiliul de a lua înțelegere cu guvernul, pentru ca o putere să fie însărcinată de a lua măsurile necesare în vedere de a pune capăt ostilităților dintre Armeni și kemaliști și să numească o comisie de șase membri pentru examinarea măsurilor, dacă sunt de luat, spre a pune un termen ostilităților între Armeni și kemaliști și a raporta Adunării în cursul prezentei sesiuni“.

În urma cererii Consiliului, care se adresă tuturor guvernelor membre ale Societății Națiunilor precum și Statele-Unite ale Americii, Președintele Wilson precum și guvernele Spaniol și Brazilian primiră să intervie ca mediatori între Armenia și kemaliști.

Dar, nu avu loc nici o mediațiune efectivă și, deci, nu se obținu nici un folos.

Prima Adunare a Societății Națiunilor mai avea să se pronunțe asupra cererii de care fusese seziată de către guvernul Armean, pentru admiterea Republicii Armene, în Societate.

Subcomisia însărcinată a raporta asupra chestiunii se pronunță favorabil în unanimitate. Hotărârea era sprijinită și de Comisia a 5 a, în ședința publică de la 1 Decembrie, 1920, de către Viviani (Franța), Lord Robert Cecil (Africa de Sud), Octavio (Brazilia), Politis (Grecia). Dar, în urma intervenției reprezentantului Britanic, chestia fu amânată pentru o ședință ulterioară. Și, cum situația din Armenia luase o gravă întorsătură, prin invazia bolșevico-kemalistă, nu i se mai dete nicio urmare.

CHESTIA CĂMINULUI NAȚIONAL ARMENESC

CAPITOLUL XXVII

Puterile Aliate în neputință de a aplica tratatul dela Sèvres, făcură noi propuneri Turciei pentru crearea unui *Cămin Național Armenesc* în părțile răsăritene ale Turciei. Infăptuirea acestui Cămin urma să fie prevăzut cu ocazia revizuirii tratatului dela Sèvres, căzut în desuetudine.

În această chestiune, Consiliul Suprem, întrunit la Londra, în Martie 1921, a dat următoarea decizie :

„În ce privește pe Armeni, Turcia va recunoaște dreptul de a avea un Cămin Național în fruntariile orientale ale Turciei de Asia și va accepta dicisia unei comisiuni numită de Consiliul Superior al Societăței Nașionilor, în vederea de a se examina pe loc chestia teritorillor cari urmează în mod echitabil să fie transferate în acest scop Armeniei.“

La 21 Septembrie, Adunarea generală a Societăței Nașionilor, opina, deasemeni, printr'un vot unanim, crearea acestui „Home“ (Cămin) Național Armenesc.

Adunarea se pronunță în următorii termeni :

„Având în vedere că prima Adunare dela 18 Oc-

tombrie, 1920, a încredințat Consiliului grija de a salvagarda viitorul Armeniei ;

Că Consiliul, la data de 25 Februarie, 1921, cu toate că a estimat că situația din Asia Mică făcea pentru moment cu neputință orice acțiune, a încredințat totuși secretariatului grija de a urmări mersul evenimentelor în Armenia în scop de a se face să se ia ulterior noi decizii de către Consiliu ;

Că, între timp, Consiliul Suprem a propus de a învisa la revizuirea tratatului dela Sèvres crearea unui Cămin Național pentru Armeni ;

Considerând pe lângă acestea iminența probabilă a unui tratat de pace între Turcia și Puterile Aliate la o dată apropiată ;

Adunarea invită Consiliul să insiste pe lângă Consiliul Suprem asupra necesității de a lua măsuri în tratat spre a salvagarda viitorul Armeniei și, în particular, a da Armenilor un Cămin Național, ca Stat independent de dominațiunea Otomană.*

RĂZBOIUL GRECO-TURC

INFRÂNGEREA GRECILOR

CAPITOLUL XXVIII

Reîntoarcerea pe tron a regelui Constantin al Greciei, în urma morții neașteptate a regelui Alexandru, indispușe pe Aliți și, în deosebi, pe Franța, regele Constantin, cumnatul ex-împăratului german, fiind cunoscut prin sentimentele-i germanofile.

Tratatul dela Sèvres, care atribula Greciei vaste teritorii în Asia Mică, cu Smirna și împrejurimile, căzând în

desuetudine, rămânea ca Grecia singură, ducând înainte războiul cu kemaliștii, să aplice prevederile tratatului.

După zadarnice încercări de a ocupa Angora și a izgoni guvernul kemalist, care nu recunoaștea tratatul de la Sèvres, frontul războiului greco-turc se fixă pe linia Eski-Şehir-Afiun-Karahisar (August, 1921).

În Martie 1922, miniștri de externe ai Franței, Angliei și Italiei întrunindu-se la Londra, făcură propuneri de pace celor doi beligeranți.

Cu această ocazie, Puterile adresară atât Grecilor cât și Turcilor, la 26 Martie 1922, o notificare, declarând că situația Armeniei a fost luată în serioasă considerație, atât din cauza angajamentelor luate de Puteri în cursul războiului cât și din cauza crudelor suferinți îndurate de acest popor și că, aspirațiunile tradiționale ale Armenilor și chestia Căminului Național urmează să fie satisfăcute.

Propunerile acestea de pace nedând nici un rezultat, ostilitățile între Turci și Greci fură reluate.

Forțele kemaliste, printr'un atac neașteptat, pronunțat la 22 August, 1922, respinseră armata greacă, slăbită prin desbinările șefilor și scoaterea din rânduri a ofițerilor capabili, silind-o să se retragă în debandată spre Smirna și Brusa.

Populația creștină, compusă din Greci și Armeni, plecă în exod. Cei cari porniră spre Brusa putură ajunge fără pierderi la marea de Marmara și trecură în Tracia și Constantinopol, ocupate încă de Aliați. Cei plecați spre Smirna, fiind ajunși de kemaliști, fură măcelăriți.

Aceiaș soartă tragică o avură și băștinașii creștini ai marelui și strălucitului port Smirna, oraș eminent grecesc, unde se afla și o foarte veche, numeroasă și prosperă colonie Armeană.

Kemaliștii, cum intrară în oraș, cum îi deteră foc, stropind casele cu petrol. Locuitorii, cari încercau să fugă spre

a nu cădea pradă focului infernal, erau împuşcați de trupele cari înconjurau, în acest scop, cartierele incendiate. În chipul acesta, pieriră zeci de mii de creștini : Greci, Armeni și Europeni.

Totuși, mii de persoane, lăsându-și avutul, isbutiseră să ajungă până la cheiuri, unde ancorau mai multe vase de război aliate. Toți aceștia fură mitraliați sau înecați în valurile mării.

Masacrele din Smirna erau făcute atât de trupele kemaliste cât și de plebea musulmană. Cavaleria trecea prin ascuțișul săbiei populația care fugea inebunită de groază.

Și toate acestea se petrecură în ciuda asigurărilor date de Kemal Pașa, că populația nu va avea nimic de îndurat. Fără această amăgire, populația creștină a orașului ar fi avut tot timpul să părăsească Smirna, înainte de sosirea bandelor sângeroase ale lui Kemal.

Aceleași atrocități se săvârșiră și în jurul Smirnei, Vasele aliate transportară la Salonic, Pireu și alte porturi grecești 250.000 creștini, ajunși în ultimul grad de mizerie. Cei mai mulți dintre ei erau în ajun meșteșugari, trăind din munca lor, mici comercianți sau multimilionari. Toți aceștia ajunseseră în câte va ore muritori de foame.

Victoria kemalistă asupra grecilor avu repercusie și la Constantinopol unde turcii, înflăcărați și fanatizați, începură să amenințe pe creștini cu măcelul, cu toată prezența trupelor aliate de ocupație în oraș.

În timpul desfășurării acestei cumplite drame, a treia Adunare generală a Societății Națiunilor, întrunindu-se (22 Sept. 1922), votă următoarea rezoluție.

„Adunarea ia act cu recunoștință de rezoluțiunile Consiliului relativ la Armenia și exprimă dorința ca, în negocierile de pace cu Turcia, să nu se piardă din vedere necesitatea de a se constitui Căminul Național pentru

Armeni. Adunarea invită Consiliul să ia toate măsurile ce le va crede folositor în acest scop“.

Dar, pe când Aliții căutau formule satisfăcătoare pentru rezolvirea chestiei minorităților din Turcia și pentru apărarea lor, kemaliștii măcelăreau și deportau pe Grecii și Armenii din regiunile Adalia, Zunguldac, Brusa și alte localități.

TRATATUL DE LA LAUSANNE

CAPITOLUL XXIX

Ultimul act al tragediei poporului Armean se desfășură la *Conferința Orientală* de la Lausanne, conferință în care, ndrăznelile delegației kemaliste, prezidată de Izmet Pașa, nu cunoscură nici o limită.

Nu odată, în cursul desbaterilor, delegații turci amenințară cu retragerea din Conferință și reluarea ostilităților.

Conform dorinței exprimată de Adunarea Generală a Societății Națiunilor, fu adusă în desbateri și chestia Căminului Național Armenesc.

Însă, delegații Turci refuzară de a discuta măcar această chestiune, rezolvată de mai înainte de Turci, în felul lor, adecă prin masacrarea a 800.000 Armeni și isgonirea celorlalți din patria lor istorică.

Iar Aliții, față de atitudinea dârjă a delegațiilor turci, se grăbiră să retragă proiectul referitor la crearea Căminului Național Armenesc la care se redusese, în ultima-i fază, întreaga chestie Armeană.

Și tratatul de la Lausanne se încheie fără să se fi desbătut chestia Căminului, prin desăvârșita victorie a delegațiilor kemaliști cari își împuseră voința întregă diplomației aliate.

Armenia fu iarăși părăsită.

„Abandonând Armenia, spune scriitorul francez J. de Margan, Puterile au săvârșit o crimă neumană și egoistă, dar a săvârșit și o imprudență, căci, n'a priceput că Armenia, locuită de un popor creștin, energic, activ, inteligent, putea să fie citadela înaintată a progresului în mijlocul popoarelor ostile culturii noastre“.

Numai Statele-Unite ale Americii consecvente interesului viu ce au purtat chestiunii Armene, n'au recunoscut nici până în prezent Tratatul de la Lauzanne. Și, din când în când, se ridică câte o voce de peste Ocean, amintind lumii că chestiunea Armeană își așteaptă rezolvarea.

CÂTEVA DATE GEOGRAFICE ASUPRA REPUBLICEI ARMENE

CĂPITOLUL XXX

În urma luptelor de la *Karaklise* și *Sartarabat*, armata națională, repurtând o strălucită vicorie, asupra Turcilor, aceștia, prin tratatul de la 4 Iunie, recunoscără independența Republicii Armene, întemeiată la 28 Mai, 1918.

La început, Republica, ghemuită în jurul lacului Sevan, era de o întindere foarte redusă (14.000 chil. p.)

Dar, încheindu-se armistițiul general, Aliații obligară pe Turci să evacueze teritoriile Armene ocupate de ei, din fosta Armenie rusească, și să se retragă la fruntaria de la 1914.

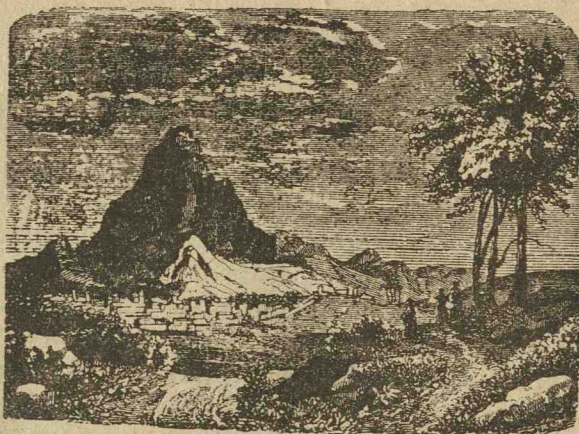
Cu modul acesta, Republica Armeană dobândi o suprafață de 71.230 chil. p. reprezentând a patra parte din Armenia istorică.

Republica cuprindea, la aceea dată, 16 județe și anume :

1. <i>Erivan</i>	9. <i>Surmalu,</i>
2. <i>Ecimiadzin</i>	10. <i>Sarur-Nahicevan</i>
3. <i>Alexandropol</i>	11. <i>Akhalkalak</i>
4. <i>Lori</i>	12. <i>Karabagh</i>
5. <i>Kazak</i>	13. <i>Kars</i>
6. <i>Noul Baiazet</i>	14. <i>Kahzvan</i>
7. <i>Daralakeaz</i>	15. <i>Ardahan</i>
8. <i>Zankezur</i>	16. <i>Olti</i>

Dar, în urma atacului turco-bolșevic din Septembrie, 1920, Republica, abandonată de Aliați, încheie cu Turcii tratatul dezastros de la Alexandropol, pierzând cele din urmă opt județe. Teritoriul ei se redusese la 31.980 chil. p. suprafață pe care o păstrează și azi

Erivan

Județul *Erivan* ocupă parte din provincia istorică a Araratului.

Capitala *Erivan*, cu 120 000 locuitori, se află la o altitudine de 980 metri de la nivelul mării.

Zidit pe țărmurile râului Zangu, orașul *Erivan* este înconjurat de vii și grădini cu pomi fructiferi, din care cauză i se mai zice și *Orașul Viilor*. În fața *Erivanului* se desfășoară

șoară panorama câmpiei Araratului, cu muntele biblic Ararat și munții Arakadz, în zare.

Locuitorii se ocupă mai ales cu podgoriile, comerțul și meșteșugurile. Vinurile de Erivan sunt renumite. În oraș se găsesc câteva fabrici de conserve de fructe, de săpun și pielării. Mai există aci marea fabrică de coniac *Ararat*. Comerțul și industria nu sunt încă dezvoltate. Întreprinderea comercială cea mai de seamă este Uniunea Cooperatorilor Armeni, care centralizează cea mai mare parte din exportul și importul țării.

Erivanul este legat, printr'o linie laterală, cu calea ferată Transcaucaziană și are legături comerciale cu nordul Persiei. Orașul și locuințele sunt luminate cu electricitate.

Ca edificii mai de seamă sunt: Palatul Administrativ, Universitatea, frecventată de o mie studenți și studente, Universitatea Populară, Biblioteca Publică, etc.

Celelalte localități mai de seamă din județ sunt: *Kamarlu*, renumit prin podgoriile sale și *Kanaker* stațiune climaterică, unde se află și căzărnila.

În *Județul Ecimiadzin*, care se întinde pe țărmurile râului *Arax*, localitatea principală este *Vagharșabat*, unul din orașele istorice ale vechei Armenii.

În apropiere de *Vagharșabat* se înalță mănăstirea *Ecimiadzin*, întemeiată de Sf. Grigore, Luminătorul Armeniei, în veacul al V-lea și este centrul religios al Armenilor din lumea întreagă. Aci își are scaunul Catoligosul, adică Patriarhul Suprem al tuturor Armenilor.

Principalele așezăminte culturale din *Ecimiadzin* sunt: Academia *Kevorkian*, întemeiată de Catoligosul *Kevork* al IV-lea, în 1874; Biblioteca, care conține cea mai bogată colecție de manuscrise armenesti, Tipografia, etc.

În *Ecimiadzin* se află deasemenea Consiliul Suprem Spiritual. Edificiile cele mai de seamă sunt: Academia și reședința Patriarhală.

Prin împrejurimi se mai află mănăstirile *Kaiane*, *Șohagat* și *Ripsime*, aceasta din urmă fiind o minune de arhitectură.

Alte orașele din județ sunt: *Oșagan*, unde se află mormântul lui Mesrob, inventatorul literelor Armene și *Așdarağ*, înconjurat numai cu vii.

Județul Alexandropol ocupă în parte teritoriul vechei provincii *Sirag*.

Orașul Alexandropol, cu 60.000 locuitori, pe râul *Ahurian*, se află pe linia ferată. Are fabrici de bere, săpun și pielărie. Locuitorii se ocupă cu negoțul și meșteșugurile. Orașul, pe lângă școlile primare, mai este înzestrat și cu o Școală de comerț. ¹⁾

La câți-va kilometri de Alexandropol se află căzărmiile Poligonului transformate într'un vast orfelinat unde, în prezent, se adăpostesc 20.000 orfani de război, deportări și măceluri. În județ se află mănăstirile *Harici* și *Marmașen*. Aceasta din urmă, zidită în veacul al X-lea, e o rămășiță a vechei arte arhitectonice armene.

Județul Lori cu capitala *Karaklise*, situată într'o poziție pitorească. Orașelul, curat și înzestrat cu locuinți cochete, e o frumoasă stațiune climaterică, cu aerul întăritor și ape minunate. Aci sunt așezate orfelinatele întreținute de Misiunea americană. Stupăritul este aci în floare și se face un întins comerț de export de miere. Tot în județul Lori se află stațiunea climaterică *Cealal Oglu* cu mănăstirile *Sanahit* și *Hahpat*, zidite în veacul al X-lea de regina Khosrovanuş, soția lui Așod al III-lea cel Bun.

Județul Kazak cu capitala *Icevan*, pe șoseaua Tiflis-Erivan, oraș climateric ca și orașelul *Tiligean*, înconjurat de păduri de brad.

---

1) În Noembrie, 1926, orașul Alexandropol și împrejurimile au suferit urmările grave ale unui cutremur de pământ catastrofal.

Județul Noul Baiazet, cu capitala cu acelaș nume. Locuitorii se îndeletnicesc mai ales cu agricultura, creșterea vitelor și pescuitul (din lacul Sevan). Orașul *Noul Baiazet* se află la o altitudine de 2140 metri deasupra nivelului mării și numără 15.000 locuitorii.

Intr'o insulă din lacul Sevan se înalță mănăstirea *Sevan*, zidit în veacul al IX-lea și se compune din trei mărețe biserici.

In județul Daralakeaz, localitatea principală este *Keșiș-Kent* cu istorica mănăstire *Sf. Cruce*, loc de pelerinaj.

Județul Zankezur corespunde cu istoricul Siunik. Produce bumbac, orez, struguri, etc. Locuitorii se ocupă mai ales cu agricultura și crescătoria de vite. În acest județ orașul principal este *Koris* pe râul Parcușat, împărțit în orașul vechiu și cel nou.

Aci se află mănăstirea *Tatev* din veacul al VIII-lea, unde rezidă și acum șeful spiritual al Eparhiei. Prin apropiere sunt mine de aramă.

În toate regiunile acestea se găsesc ruinele fortărețelor ridicate de vechii regi Armeni.

Localitățile principale din celelalte opt județe răpite, cu concursul bolșevicilor, sunt:

Icdir, în județul Surmalu; *Dașdapurun*, la poalele muntelui Ararat, unde s'au desoperit inscripții cuneiforme.

Vechiul Nahicevan, în jud. Sarur, oraș foarte vechiu, care, după tradiție, ar fi fost întemeiat de Noe. Prin apropiere se ridică *Mănăstirea Roșie*.

Ciulfa, pe llnia ferată Transcaucaziană, la granița Persei. *Akuls*, vestit prin vinurile ce produce. *Ahalkalak*, cu 8000 locuitori.

Karapagh, patria Melicilor, e un județ cu mari bogății naturale în mine și păduri. Locuitorii se ocupă cu agricultura, viticultura și sericicultura.

Șuși, reședința unui episcop Armean, este centrul comerțului de covoare și mătăsuri.

Elizabetpol, stație de cale ferată, locuită în parte și de Tătari.

Kars, fortăreață, legată cu orașele Tiflis, Erivan și Erzerum prin cale ferată. Biserica Sf. Apostoli din Kars a fost clădită în veacul al X-lea.

Sarigamiș pe o poziție înaltă și păduroasă e legat cu cetatea Kars prin linie ferată.

În județul Kars se află și ruinele orașului *Ani*, marea capitală a Bagratizilor.

Ardahan, oraș istoric în județul cu același nume. *Olti*, într-o poziție pitorească cu resturi de fortărețe vechi.

Județele răpite de Turci cu învoirea bolșevicilor sunt: *Surmatu*, *Kars*, *Ardahan* și *Olti*.

Șarur-Nahicevan are administrație autonomă și este sub protectoratul Aderbejanului ca și *Karabaghul*.

Akhalkalak a fost alipit Aderbejanului.

Vilaetele armenesti pe cari Tratatul de la Sèvres le încorporează Republicii Armene sunt: *Van*, *Bitlis*, *Erzerum* și *Trabizonda*, cu o suprafață de 90.000 chil. pătrați.

Iar celelalte teritorii ale Armeniei istorice cu o suprafață de 161.333 chil. pătrați pe cari tratatul de la Sèvres le lăsase Turciei, sunt Vilaetele: *Diarbekir* (Tigranacerta), *Karput*, *Sivas* și *Adana*.

TABLA DE MATERIE

	Pag.
Invazia Tătarilor	1
Războaiele turco-persane pentru cucerirea Armeniei	7
Armenii și Rușii	11
Reînceperea războaielor turco-persane	17
Războaiele turco-ruse și ruso-persane pentru cucerirea Armeniei	17
Armenii din Rusia	21
Coloniile Armeane	26
Armenii din Polonia	33
Armenii din Țările Românești	38
In Moldova	44
Armenii din Moldova sub Ștefan Rareș, Tomșa, Gheorghe Duca și Fanarioți	55
Armenii din Bucovina sub ocupația austriacă	64
Armenii din alte orașe din Moldova	66
Armenii din Basarabia	67
In Muntenia	70
Drepturile politice	75
Armenii din alte țări	77
Armenii din Turcia	87
Chestia Armeană	99
Revoluția Armeană	103
Insurecțiile din Zeitun	106
Mișcările din Constantinopol	120
Junii-Turci	127
Armenii în războiul mondial	130

Armenii în fața Europei	143
In Cilicia, Legiunea Orientului	149
Republica Armeană	153
Primul guvern național al Republicii Armene	157
Constantinopol și Angora	158
Tratatul de la Sivres	161
Atacul Turco-bolșevici contra Republicii	163
Armenii în fața Societății Națiunilor	166
Războiul Greco-Turc	169
Tratatul de la Lausanne	172
Câte-va date Geografice asupra Republicii Armene	173

VERIFICAT
2007

VERIFICAT
1987